مجله حقوقی دادگستری

دوره ۹۰/ ویژه‌نامه نودمین سال انتشار/ آذر ۱٤۰۵/ صفحات: ۲۱۱-۱٦۵
تاریخ دریافت: ۱٤۰٤/۱۲/۰٤ تاریخ پذیرش: ۱٤۰۵/۰۵/۰٤

تحلیل حقوقی حمله به زندان اوین در جریان جنگ دوازده روزه از منظر حقوق بشردوستانه بین‌المللی

زهرا نعمتی[۱]

چکیده

در جریان عملیات تجاوزکارانه اسرائیل علیه تمامیت ارضی جمهوری اسلامی ایران، یکی از مکان‌های به‌وضوح غیر نظامی که مورد هدف قرار گرفت، زندان اوین در شمال تهران بود. در جریان این تجاوز، دست‌کم هشتاد نفر از افراد غیر نظامی به شهادت رسیدند و جمعی دیگر از غیر نظامیان مجروح یا مصدوم شدند. این پژوهش در پاسخ این پرسش است که در جریان حمله به زندان اوین، کدام اصول حقوق بشردوستانهٔ بین‌المللی نقض شده است و واقعه رخ‌داده را می‌توان مصداق کدام یک از جنایات بین‌المللی دانست. واکاوی ابعاد گستردهٔ حمله به زندان اوین به لحاظ میزان تخریب و تعداد قربانیان و استناد به منابع معتبر بین‌المللی مانند کنوانسیون‌های ژنو و پروتکل‌های الحاقی به آن‌ها و حقوق بین‌الملل عرفی، نشان می‌دهد حملهٔ مذکور با نقض اصول بنیادین حقوق بشردوستانه از قبیل اصل ضرورت، اصل تمایز، اصل تناسب و اصل احتیاط همراه بوده و در چارچوب ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی (۱۹۹۸)، می‌توان آن را یک «جنایت جنگی» به شمار آورد. چنین یافته‌هایی ما را به این نتیجه رهنمون می‌شود که اجرای مؤثر حقوق بشردوستانه در راستای حمایت از غیر نظامیان، نیازمند نظارت جامعه بین‌المللی و اراده سیاسی و اتحاد کشورها برای محکوم کردن و مسؤولیت‌پذیر ساختن دولت متجاوز در جریان مخاصمات مسلحانه است.

واژگان کلیدی: اساسنامهٔ رم، جنگ دوازده‌روزه، حقوق بشردوستانه، زندان اوین، کشتار غیر نظامیان، کنوانسیون ژنو.

---

۱. استادیار گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
z.nemati@shahed.ac.ir

درآمد

بامداد روز جمعه ۲۳ خردادماه ۱۴۰۴، در قالب مجموعه‌ای از اقدامات غافل‌گیرانه، مناطقی از شهر تهران مورد اصابت موشک‌ها و پهپادهای اسرائیل قرار گرفت. در جریان این تجاوز، برخی فرماندهان ارشد نظامی، سیاست‌مداران و دانشمندان هسته‌ای ایران در کنار اعضای خانواده خود ترور شدند. در روزهای بعد، موج اقدامات نظامی و تجاوزکارانه اسرائیل علیه تمامیت ارضی جمهوری اسلامی ایران ادامه داشت که در جریان آن‌ها، برخی دیگر از مقامات بلندپایه ایرانی و شماری از غیر نظامیان به شهادت رسیدند و به تعدادی از تأسیسات هسته‌ای، پایگاه‌های نظامی و اماکن غیر نظامی در شهرهای مختلف ایران آسیب وارد شد.

رسانه‌های رژیم صهیونیستی و برخی رسانه‌های غربی در صدد بودند هدف حملات نظامی اسرائیل علیه ایران را محدود به ترور فرماندهان نظامی و دانشمندان هسته‌ای نشان دهند. برای نمونه وزیر دفاع اسرائیل در بیانیه‌ای مدعی شد ما قصدی برای آسیب زدن فیزیکی به ساکنان تهران نداریم و تمرکزمان بر اهداف نظامی و زیرساخت‌های امنیتی است (Fabian, 2025: 2). یکی از مقامات اسرائیلی نیز در مصاحبه با خبرنگاران ادعا کرده بود ارتش اسرائیل غیر نظامیان را هدف نمی‌گیرد و هدف صرفاً نابودی برنامه هسته‌ای و تخریب زیرساخت‌ها و توان نظامی ایران است (Eichner, 2025: 1)، اما برخلاف ادعاهای رسانه‌ای، در جریان دوازده روز جنگی که اسرائیل بر ایران تحمیل کرد، به دفعات اماکن و افراد غیر نظامی هدفِ حملات تروریستی قرار گرفتند (مرزوقی، ۱۴۰۴: ۸). یکی از این اهداف غیر نظامی که حمله به آن، افزون بر تخریب‌های فیزیکی و خسارت‌های مادی، کشته و مجروح شدن شماری از غیر نظامیان را به دنبال داشت، زندان اوین در شمال تهران بود.

حمله به زندان اوین بازتاب گسترده‌ای در رسانه‌های ایرانی و غیر ایرانی داشت و واکنش‌های متعددی را در سطح جهانی برانگیخت که قریب به اتفاق آن‌ها، ضمن محکوم کردن حمله به زندان، آن را «جنایت جنگی» نامیدند.

برای نمونه سازمان عفو بین‌الملل[1] پس از تحقیقات عمیق و گسترده اعلام کرد حملات هوایی عمدی ارتش اسرائیل به زندان اوین در تهران نقض جدی قوانین بشردوستانه بین‌المللی بوده و باید به مثابه جنایات جنگی مورد پیگرد کیفری قرار گیرد (amnesty: 2025: 5). دیده‌بان حقوق بشر[2] نیز ضمن انتشار گزارشی مفصل، حمله به زندان اوین را «جنایت جنگی آشکار»[3] توصیف کرد که منافع و امنیت زندانیان را به خطر انداخته؛ حال آن‌که هیچ‌گونه مبنای نظامی قابل استناد یا مزیت نظامی مستقیم نداشته است (hrw, 2025: 1). چنین توصیفی ناظر به ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی (۱۹۹۸)[4] یا همان اساس‌نامه رم است که هدایت عمدی حمله علیه جمعیت غیر نظامی را صریحاً جنایت جنگی می‌شناسد. همچنین دفتر حقوق بشر سازمان ملل متحد[5] طی بیانیه‌ای اعلام کرد بمباران زندان اوین توسط اسرائیل نقض قوانین بین‌المللی بوده است (Guterres: 2025: 3). این امر نشان می‌دهد که ارزیابی حقوقی حمله به زندان اوین، نه تنها در چارچوب حقوق بشردوستانه، بلکه در پرتو حقوق کیفری بین‌المللی نیز حائز اهمیت است.

این پژوهش با روش توصیفی‌تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای به‌ویژه اسناد بین‌المللی، در صدد است ضمن واکاوی ابعاد گستردهٔ حمله به زندان اوین در جریان جنگ دوازده‌روزه به لحاظ میزان تخریب و تعداد کشته شدگان و مجروحان، به این پرسش‌ها پاسخ دهد که: اولاً، حمله مذکور کدام یک از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه بین‌المللی را نقض کرده است؟ و ثانیاً، مطابق اساسنامه رم، آن را می‌توان مصداق کدام جنایت بین‌المللی دانست؟

پژوهش حاضر در سه بخش سامان داده شده است. در بخش نخست، ضمن شرح واقعه، ابعاد مادی و معنوی حمله به زندان اوین مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ در بخش دوم، ضمن معرفی مختصر حقوق بشردوستانه، از اصولی بنیادین در حقوق بین‌الملل سخن گفته می‌شود که در جریان این حمله آشکارا نقض شده‌اند؛

1. Amnesty International
2. Human Rights Watch
3. An Apparent War Crime
4. Rome Statute of the International Criminal Court
5. Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)

و بخش سوم به شناسایی نوع جنایت واقع شده در چارچوب اساسنامه رم اختصاص دارد.

۱. گستره خسارت‌های مالی و آسیب‌های جانی در حمله به زندان اوین

زندان اوین که اکنون در شمالی‌ترین نقطه تهران واقع شده، در سال ۱۳۵۰ خورشیدی تأسیس و از زمان افتتاح تا بهمن‌ماه ۱۳۵۷، زیر نظر سازمان اطلاعات و امنیت کشور اداره می‌شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ندامتگاه اوین بدون تغییر کاربری، به محلی برای نگه‌داری طیف وسیعی از متهمان و محکومان تبدیل شد. این زندان که اکنون زیر نظر سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی وابسته به قوه قضاییه اداره می‌شود، بزرگ‌ترین و مهم‌ترین محل نگه‌داری زندانیان سیاسی و مرتکبان جرائم علیه امنیت ملی است. البته، تمام بندهای زندان اوین به نگه‌داری از متهمان و محکومان سیاسی و امنیتی اختصاص نداشته و شماری از مرتکبان جرائم عمومی به‌ویژه جرائم مالی نیز در آن می‌شوند. حتی اگر زندان اوین را محل اختصاصی نگه‌داری مجرمان سیاسی و امنیتی بدانیم، باز هم این زندان براساس معیارهای حقوق بشردوستانه بین‌المللی که در ادامه بدان‌ها اشاره خواهد شد، هدف غیر نظامی و سکونت‌گاه غیر نظامیان محسوب می‌شود؛ با این وجود، حوالی ظهر دوشنبه دوم تیرماه ۱۴۰۴، یک روز پیش از توافق ایران و اسرائیل بر ترک مخاصمه، زندان اوین، هدفِ حمله اسرائیل قرار گرفت. این حمله، به گفته سخن‌گوی قوه قضاییه، در ساعت ملاقات زندانیان انجام شد؛[1] یعنی زمان اوج حضور افراد غیر زندانی در زندان و حوالی آن. بر اساس تصاویر ماهواره‌ای و گزارش‌های میدانی، حداقل پنج انفجار جداگانه در نقاط مختلف زندان رخ داد که در جریان آن‌ها، دروازه ورودی، ساختمان اداری، سالن ملاقات، آشپزخانه مرکزی، کلینیک پزشکی، کتابخانه و برخی بندهای نگه‌داری زندانیان به طور کامل یا تا اندازه‌ای زیاد تخریب شدند. تحلیل تصاویر هوایی حکایت از آن دارد که انفجارها در بخش‌هایی با فاصله ششصد متر رخ داده و دست‌کم هفده ساختمان در گستره زندان تخریب شده

۱. جهانگیر، اصغر (سخن‌گوی قوه قضاییه): «حمله به اوین در ساعت ملاقات»، خبرگزاری همشهری آنلاین، کد مطلب: ۲۵۷۲۲۰، ٤ تیر ۱٤۰٤، قابل دسترسی در:
https://newspaper.hamshahrionline.ir/id/257820

اســـت. مهم‌ترین بخش‌های زندان اوین که در حمله هوایی اســـرائیل تخریب شد یا آســـیب دید، عبارت بود از: درب جنوبی زندان (ورودی اصلی) و مرکز مراجعان در شـــرق آن و ســـاختمان واقع در غرب آن که به دادسرا متصل است، ساختمان اداری زندان و یک ســـاختمان کوچک‌تـــر متصل به آن و پســـت‌های نگهبانی مجاور آن، بخش قرنطینه (محل نگه‌داری زندانیان تازه‌وارد) که در نزدیکی ساختمان اداری قرار داشت، بخش‌های مختلف بیمارستان (بهداری) زندان شامل آزمایشگاه، رادیولوژی، داروخانه، ســـردخانه، اتاق‌های بستری و جایگاه پزشـــکان، آشپزخانه، بند نسوان و برخی بندهای نگه‌داری زندانیان مرد، درب شـــمالی زندان و دیوار مجاور آن، سالن ملاقـــات زندانیان با خانواده‌ها و دیوارهای داخلـــی نزدیک برخی بندهای نگه‌داری زندانیان.

البته گســـتره تخریب‌های ناشی از بمباران هوایی زندان اوین، به مـــحدوده زندان منحصر نماند و ســـاکنان محله اوین را نیز متأثر ســـاخت؛ مثلاً موج ناشـــی از انفجار در شـــمال زندان، به برج‌های مســـکونی اطراف خـــسارت وارد کرد و بسیاری از خودروهای پارک شده خارج از محـــوطه زندان بر اثر موج انفجارها به چندین متر آن‌سوتر پرتاب شدند.[1] روایت برخی مطـــلعان نیـز، گواهی بر تخریـب بخـــش‌هایی از منازل مسکونی افراد ساکن در محله اوین است. در کنار تـصاویر هوایی و فیلم‌ها و عکس‌های منتشرشده که بیـــان‌گر میزان تخریب و خسـارت‌های مالی اســـت، روایت ناظران حمله به زندان می‌تواند ابعاد انسانی این جنایت را فاش ســـازد. برای نمونه، خواهر یکی از محـــکومان مالی که برای ملاقات با برادرش به زندان اوین رفته بود، چنین روایت کرده است: «روز حادثه در نزدیکـی زندان بودیم که موشـک به ورودی زندان شلیک شد. ما آسیـب ندیدیم، اما آسیـب‌دیدگان را از نزدیـــک دیدیم. وضعیت ناگواری بود. بعضی از زندانیان، خانواده‌های زنـدانیان و شکاتی که برای اعلام گذشت به شورای حل اخـتلاف مراجعـه کرده بودند، کشـته یا مجروح شـــدند. برخی خانواده‌ها نیز با ســـر و صـــورت خونین از زندان خارج می‌شـــدند. برادرم با من تماس گرفت، گریه می‌کـــرد و می‌گفت چند نفر جلوی

۱. جهانگیر، اصغر (ســـخن‌گوی قوه قضائیه): «حمله اسرائیل به زندان اوین تاکنون ۷۱ شهید داشته است»، خبرگزاری ایسنا، کد خبر: ۱٤۰٤۰٤۰۸۰٤٦۱۰، ۸ تیر ۱٤۰٤، قابل دسترسی در:
isna.ir/xdTG5T

چشمم مُردند».[۱]

بنا بر آمارهای رسمی، دست‌کم هشتاد انسان در جریان حمله به زندان اوین جان خود را از دست دادند که در میان آن‌ها، سیزده سرباز وظیفه و چهل و یک کادر اداری (شامل پنج مددکار)، یک کودک پنج‌ساله (فرزند یکی از مددکاران) و یک پزشک (مشغول معالجه بیماران در بهداری زندان) وجود داشته و سایرین، مراجعه‌کنندگان به زندان برای پیگیری امور زندانیان یا ملاقات با آن‌ها بوده‌اند.[۲] پنج تن از محکومان جرائم مالی نیز در این حمله جان باختند.[۳]

روایت‌های نقل‌شده از خانواده و آشنایان جان‌باختگان نیز به‌روشنی گویای نقض موازین بین‌المللی و تعرض به غیر نظامیان است. برای نمونه، پدر یکی از جان‌باختگان گفته است: «همسر دخترم برای بدهی در زندان اوین بود. دخترم آن روز با وثیقه رفته بود تا شوهرش را به خانه برگرداند، اما خودش برنگشت. یک دختر هشت‌ماهه داشت که بی‌مادر شد».[۴] زنده‌یاد هاجر محمدی نیز، بانویی خیّر بود که به منظور هماهنگی برای آزاد کردن چند زندانی دیه، از طرف ستاد دیه به زندان اوین مراجعه کرده بود، اما بر اثر ریزش آوار دیوارها در ورودی بخش ملاقات زندان جان باخت.[۵] حمله به زندان اوین، نه تنها از سربازان وظیفه، کارمندان، کادر درمانی، مددکاران، زندانیان و خانواده‌های آن‌ها، بلکه حتی از رهگذرانِ کاملاً بی‌ارتباط با زندان نیز قربانی گرفت.

---

۱. شبانکارئیان، بهاره، «همه قربانیان حمله به زندان اوین»، روزنامه اعتماد، شماره: ۶۰۷۹، کد خبر: ۲۳۴۸۴۶، ۷ تیر ۱۴۰۴، قابل دسترسی در:
https://www.etemadnewspaper.ir/fa/main/print/234846

۲. اسامی شهدای سرباز و کادر اداری زندان اوین منتشر شد، خبرگزاری ایسنا، کد خبر: ۱۴۰۴۰۴۱۸۱۱۱۳۳، ۱۸ تیر ۱۴۰۴، قابل دسترسی در:
https://www.isna.ir/news/1404041811133

۳. «شهادت پنج زندانی جرائم مالی در جریان حمله اسرائیل به اوین»، خبرگزاری مشرق، کد خبر: ۱۷۳۲۱۶۷، ۲۱ تیر ۱۴۰۴، قابل دسترسی در:
https://www.mashreghnews.ir/news/1732167

۴. «در زندان اوین چه کسانی شهید شدند؟ دختر ۸ ماهه‌ای که بی مادر شد و عکس شهیدی که لبخند می‌زند»، روزنامه دنیای اقتصاد، شماره خبر: ۴۱۹۱۹۳۳، ۷ تیر ۱۴۰۴، قابل دسترسی در:
https://donya-e-eqtesad.com

۵. غائب، فریده، «قربانیان بی نام و نشان حمله به اوین؛ رهگذرانی که می‌گذشتند و آن‌هایی که وثیقه آورده بودند»، خبرگزاری عصر ایران، کد خبر: ۱۰۷۳۱۶۸، ۱۰ تیر ۱۴۰۴، قابل دسترسی در:
https://www.asriran.com/fa/news/1073168

افزون بر شمار جان‌باختگان، روایت‌های شاهدان عینی از تعداد مجروحان و شدت جراحات وارد بر آن‌ها می‌تواند ما را به عمق فاجعه انسانی که حمله به زندان اوین رقم زد، بیشتر رهنمون سازد. یکی از کارمندان اداری زندان این‌گونه روایت کرده است: «ساعت ملاقات رو به اتمام بود و خانواده‌ها در حال خارج شدن از سالن ملاقات بودند که ناگهان انفجار رخ داد. همه‌جا مملو از جنازه و مجروحانی بود که اعضای بدنشان جدا شده بود». به گفته یکی از امدادگران حاضر در صحنه، میزان مجروحان به اندازه‌ای زیاد بود که گروه‌های امدادی، لوازم مورد نیاز برای پانسمان را تمام کردند.[۱]

افزون بر خسارات مالی و جانی پیش‌گفته، باید از آسیب‌های روانی یاد کرد که در جریان حمله به زندان اوین و پس از آن، بر زندانیان و خانواده‌های آن‌ها، کادر اداری زندان، پزشکان و مددکاران و حتی ساکنان محله اوین، یعنی جمعیتی بزرگ از غیر نظامیان وارد شد؛ مانند آسیب‌های روانی ناشی از صدا و موج انفجار، ترس از تکرار حمله، مشاهده اجساد تکه‌تکه‌شده یا سوخته و تماشای درد و رنج مجروحان، ساعت‌ها بی‌اطلاعیِ متقابل زندانیان و کادر اداری زندان و خانواده‌های آن‌ها از یکدیگر و تشدید ترس و نگرانی ناشی از آن، استرس پس از سانحه و نظایر آن‌ها. به این موارد، انتقال اجباری زندانیان به مکان دیگر را که منجر به کاهش امکانات و محدودیت فضا و رفاه برای آن‌ها شد را نیز باید افزود.

پرسش مهم آن‌که: این حجم از خسارت‌های مالی، صدمات جانی و آسیب‌های روانی، با کدامین مجوز بر این جمعیت غیر نظامی تحمیل شد؟! خسارت‌ها و آسیب‌های مذکور در حالی غیر نظامیان را متأثر ساخت که اسرائیل پیش‌تر حمله به زندان اوین را «نمادین»[۲] و «رهایی‌بخش»[۳] توصیف کرده بود (Zarfam: 2025: 1)؛ حال آن‌که، این میزان از تخریب و کشتار نمی‌تواند نتیجه حمله‌ای نمادین باشد و بمباران زندانیان و افراد بی‌دفاعی که پشت درهای بسته قرار داشته و قادر به

---

۱. «بازخوانی روایت‌های حمله به زندان اوین؛ وقتی باند و گاز امدادگران تمام شد»، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، کد خبر: ۸۵۸۸۸۰۹۵: ۲۷ تیر ۱٤۰٤، قابل دسترسی در:
https://www.irna.ir/news/85888095

2. Symbolic

3. Liberation

محافظت از خود نیستند، قطعاً رهایی‌بخش نخواهد بود.

پس از روشن شدن گستره تخریب‌های مادی و آسیب‌های انسانی ناشی از حمله به زندان اوین، باید نتایج این حمله را در سنجه موازین حقوق بین‌الملل مورد ارزیابی قرار دارد؛ موضوعی که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

۲. حمله به زندان اوین در سنجه حقوق بشردوستانه بین‌المللی

حقوق بشردوستانه بین‌المللی[1] که با عنوان «قوانین جنگ» یا «قوانین مخاصمات مسلحانه» نیز شناخته می‌شود، شاخه‌ای از حقوق کیفری بین‌الملل[2] می‌باشد که با هدف تنظیم رفتار طرف‌های درگیر در مخاصمات مسلحانه، محدود کردن شیوه‌های رزم و حفاظت از غیر نظامیان، به منظور کاستن از آثار زیان‌بار جنگ‌ها تدوین شده است (Melzer, 2016: 17). این حقوق که عمدتاً در کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (۱۹۴۹) و پروتکل‌های الحاقی آن‌ها (۱۹۷۷) تبیین شده‌اند، بر دو اصل اساسی استوار است: یکم، حفاظت از افرادی که در درگیری‌های نظامی شرکت ندارند (غیر نظامیان) یا دیگر قادر به جنگاوری نیستند (نظامیان مجروح یا اسیر)؛ دوم، محدودسازی ابزارها و روش‌های جنگی به منظور حفظ کرامت ذاتی انسان‌ها حتی در جریان مخاصمات مسلحانه (Khan, 2024: 206)؛ لذا همان‌گونه که برخی ادعا کرده‌اند، یک بال حقوق بشردوستانه، «اصل حمایت» و بال دیگر آن، «اصل محدودیت» است. حمایت و محدودیت دو اصل بنیادین هستند که تمام اصول و قواعد از آن‌ها منتج می‌شود؛ اصول و قواعدی که یا از حقوق قربانیان مستقیم و غیر مستقیم جنگ حمایت می‌کند یا محدودکننده رفتار دولت و نظامیان است (زمانی و پیری، ۱۳۹۱: ٤٥). به بیان دیگر و به زعم برخی حقوق‌دانان، هدف اصلی حقوق بشردوستانه ایجاد تعادل بین ضرورت‌های نظامی و ملاحظات حقوق ابنای بشر است تا از تحمیل رنج‌های غیرضروری بر انسان‌های بی‌گناه جلوگیری شود (حبیب‌زاده، ۱۳۸٦: ٦١)

---

1. Nternational Humanitarian Law (IHL)

۲. حقوق کیفری بین‌الملل (International Criminal Law) که حاوی اصول کلی برای مسؤولیت کیفری افراد در قبال جنایات تحت حقوق بین‌المللی مانند نسل‌کشی، جنایت جنگی یا جنایت علیه بشریت است، از حقوق کیفری فراملی (Transnational Criminal Law) که در مورد تعارض قوانین و صلاحیت‌ها در مورد جرایمی با عنصر بیگانه در سطح ملی می‌پردازد متمایز است (باقری و همکاران، ۱٤۰٤: ٤٤۰).

۱-۲. جایگاه زندانیان در حقوق بشردوستانه بین‌المللی؛ زندانی به مثابه غیر نظامی

در تحلیل حمله به زندان اوین از منظر حقوق بشردوستانه، روشن ساختن جایگاه زندانیان در چارچوب اصل تفکیک دوگانه «رزمنده ـ غیر نظامی» اهمیتی ویژه دارد؛ زیرا ممکن است این پرسش مطرح شود که: آیا زندانیان به‌ویژه کسانی که به اتهام ارتکاب جرائم امنیتی محکوم شده‌اند، همچنان در زمره غیر نظامیان و تحت حمایت حقوق بشردوستانه قرار دارند؟ در حقوق بشردوستانه اصطلاح «غیر نظامی»[1] در برابر «نظامی یا رزمنده»[2] به کار می‌رود و غیر نظامی به هر فردی گفته می‌شود که عضو نیروهای مسلح نباشد. مفهوم «عضو نیروهای مسلح»[3] که ابتدا در کنوانسیون سوم ژنو (۱۹۴۹) گنجانده شده بود، در سال ۱۹۷۷ به موجب پروتکل الحاقی اول بسط داده شد تا به همه کسانی که در نبرد شرکت دارند، اعتباری یکسان اعطا کند؛ بنابراین غیر نظامی به هر فردی اطلاق می‌شود که عضو یکی از گروه‌های زیر نباشد: یکم، نیروهای مسلح منظم و وفادار به دولت متخاصم؛ دوم، شبه‌نظامیان یا بسیج‌های داوطلب که بخشی از نیروهای مسلح را تشکیل می‌دهند؛ سوم، همه گروه‌ها و واحدهای سازمان‌یافته تحت فرماندهی، حتی اگر توسط دولت یا مرجعی نمایندگی شود که از سوی طرف متخاصم به رسمیت شناخته نشده است. دسته اخیر، شامل جنبش‌های مقاومت سازمان‌یافته و سایر گروه‌های مسلح کوچک می‌شود (Bouchet-saulnier, 2013: 75)؛ بنابراین در چارچوب حقوق بشردوستانه، در زمان مخاصمات مسلحانه انسان‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند: رزمندگان که می‌توانند هدف حمله مستقیم باشند و غیر نظامیان که مصون از هرگونه تعرض‌اند.[4]

---

1. Civilian
2. Combatant
3. Member of the Armed Forces

۴. البته، تفکیک میان رزمندگان و غیر نظامیان نباید به معنای تقسیم انسان‌ها از حیث برخورداری از کرامت ذاتی و حق حیات تفسیر شود. کرامت انسانی و حق حیات به عنوان مصداقی از این کرامت، وصفی بنیادین و ذاتی است که به صرف انسان بودن برای هر فرد انسانی شناسایی می‌شود و نمی‌توان آن را به موقعیت، نقش یا وضعیت فرد وابسته دانست (زمانی و فیض، ۱۴۰۳: ۳۶۰). بر این اساس، حتی رزمنده نیز به‌رغم آن‌که ممکن است مطابق قواعد حقوق بشردوستانه، هدفی مشروع برای حمله به شمار رود، همچنان واجد کرامت ذاتی است و حیات او فی‌نفسه فاقد ارزش

ماده ٤ کنوانسیون چهارم ژنو (۱۹٤۹)[1] و ماده ۵۰ پروتکل الحاقی اول (۱۹۷۷)[2] به معرفی افراد غیر نظامی و تحت حمایت حقوق بشردوستانه در جریان جنگ‌ها و مخاصمات مسلحانه اختصاص دارد. ماده ۵۰ مقرر می‌دارد: «غیر نظامی عبارت است از هر شخصی که در نیروهای مسلح یا شبه‌نظامی یا گروه‌های داوطلب یا گروه‌های سازمان‌یافته برای مقاومت عضویت نداشته باشد» و در ادامه، از باب تأکید بر اهمیت تمایز غیر نظامیان به منظور رعایت حقوق آن‌ها می‌افزاید: «۱- در صورت تردید در مورد وضعیت یک شخص، آن شخص غیر نظامی قلمداد خواهد شد؛ ۲- حضور افرادی که غیر نظامی محسوب نمی‌شوند، در میان جمعیت غیر نظامی، ماهیت غیر نظامی جمعیت را تغییر نمی‌دهد». به بیان دیگر، غیر نظامی نه فقط بر اساس ویژگی‌های مثبت، بلکه عمدتاً براساس نفی یا حتی تردید در وضعیت نظامی تعریف می‌شود. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این دوگانگی (عضویت در نیروهای مسلح یا تفسیر تردید به نفع غیر نظامی)، هیچ استثنایی برای زندانیان پیش‌بینی نشده است. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ[3] نیز در راهنمای تفسیری ماده مذکور یادآور می‌سازد وضعیت قضایی یا کیفری یک فرد، تأثیری بر وضعیت حمایتی او در چارچوب حقوق بشردوستانه ندارد (Sandoz, 1987: 192)؛ بنابراین یک محکوم به جرم مالی، یک زندانی سیاسی یا یک مرتکب جرم امنیتی، مادام که عضو نیروهای مسلح نباشد و مستقیماً در عملیات خصمانه شرکت نکند، در زمره غیر نظامیان باقی مانده و از حمایت‌های کامل حقوق بشردوستانه برخوردار خواهد شد.[4]

تلقی نمی‌شود؛ به طریق اولی، غیر نظامیانی که اساساً از هدف قرار گرفتن مستقیم مصون‌اند، از حمایت مضاعف برخوردارند.

1. Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention) (first adopted 1949, based on parts of the Hague Convention (II) of 1899 and Hague Convention (IV) 1907), 75 UNTS 287, Article 4.

2. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 50.

3. International Committee of the Red Cross (ICRC)

٤. برای آشنایی با نکات تفسیری در باب مفهوم «مشارکت مستقیم در مخاصمه مسلحانه»، بنگرید به:

Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under In-

مصادیـــق این حمایت‌های عمومی از جمعیت غیـــر نظامی در برابر خطرات ناشـــی از عملیات نظامـــی، در ماده ۵۱ پروتکل الحاقی اول به کنوانســـیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[1] برشـــمرده شـــده اســـت که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره نمود: یکم، جمعیت غیر نظامی، نباید هدف حمله قرار گیرد؛ دوم، اقدامات یا تهدیدات خشونت‌آمیز که هدف اصلی آن‌ها ایجاد رعب و وحشت در میان جمعیت غیر نظامی باشـــد، مجاز نیست؛ ســـوم، حمله کورکورانه یعنی حمله هدایت‌نشده به اهداف نظامی خاص یا حمله با توســـل بـــه روش‌ها یا ابزارهای جنگی که نمی‌توان اثرات آن‌ها را محدود کرد، ممنوع است؛ زیرا این حملات، ماهیتی دارند که بی‌تمایز، به اهداف نظامی و غیر نظامی آسیب می‌رسانند؛ چهارم، حمله‌ای که به تلفات جانی تصادفی یا جراحت غیر نظامیان، آســـیب رســـاندن به اماکن غیـــر نظامی یا ترکیبی از آن‌ها منجر شـــود که بیش از مزیت نظامی مشـــخص و مستقیم مورد انتظار باشد مجاز نیســـت؛ پنجم، حمله به جمعیت غیر نظامـــی یا غیر نظامیان از طریق اقدامات تلافی‌جویانه ممنوع است.

شـــمول عنوان غیر نظامـــی بر زندانیان را از مفهوم رایـــج دیگری در حقوق بشـــردوستانه نیز مـــی‌توان استنباط نمود؛ مفهوم «خارج از نبرد».[2] ماده ٤١ پروتکل الحاقی اول به کنوانـــسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[3] افرادی که «در اختـیار دشمن» هستند، از جمله اسرا و بازداشـت‌شدگان را صـریحاً ذیل عنوان «خـارج از نبـرد» برشمرده و حمله به آن‌ها را در هر شـــرایطی ممنوع اعلام کرده اسـت. این مفهـوم که یکی از قدیمی‌ترین قواعد حقـــوق بشردوســـتانه به شمار می‌رود، بر این اصـل استوار است که «فرد محروم از آزادی، به طور ذاتی فاقد ظرفیت مشـــارکت در مخاصـمه است» و از این رو، حتی اگر پیـــشتر رزمنده بوده باشد، «در وضـعیت بازداشـت»،

---

ternational Humanitarian Law, Adopted by the Assembly of the International Committee of the Red Cross, International Review of the Red Cross 90, no 872, (December 2008): 995-996.

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 51.

2. Hors de Combat

3. Op. Cit. Article 41

«غیر نظامی» محسوب شده و از تمام حمایت‌های حقوق بشردوستانه برخوردار خواهد بود. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز در تفسیر ماده ٤٧ «کتابچه حقوق بشردوستانه بین‌المللی عرفی»[1] حمله به افراد «خارج از نبرد» را قاعده‌ای الزام‌آور برای تمامی طرفین مخاصمه (اعم از دول عضو معاهدات یا غیر آن) معرفی کرده و تصریح می‌دارد که این قاعده در هیچ شرایطی قابل تعلیق یا نقض نیست (Henckaerts, 2005: 164-166)؛ بنابراین حتی اگر برخی زندانیان اوین، پیشتر عضو نیروهای مسلح اعم از نظامی یا امنیتی بوده باشند، از لحظه‌ای که در وضعیت بازداشت یا حبس قرار گرفته‌اند، «خارج از نبرد» محسوب شده و حمله به آن‌ها در هر شرایطی ممنوع بوده است.

این‌که حمله به غیر نظامیان نقض حقوق بشردوستانه است، نه تنها در اسناد بین‌المللی، بلکه در رویهٔ قضایی بین‌المللی نیز مورد تأکید قرار گرفته و به عنوان یک هنجار حقوق بین‌الملل عرفی در درگیری‌های مسلحانه تثبیت شده است. برای نمونه، دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق[2] در پرونده بلاشکیچ (۲۰۰۰)[3] در راستای تبیین مفهوم «غیر نظامی» تعریفی ارائه داد که به شکلی گسترده مورد استناد حقوق‌دانان و نهادهای بین‌المللی قرار گرفت. دیوان در حکم خود اعلام کرد: «غیر نظامیان اشخاصی هستند که یا هرگز عضو نیروهای مسلح نبوده‌اند یا دیگر عضو نیروهای مسلح نیستند». در حقیقت دیوان با توسعه مفهوم غیر نظامی بیان داشت نه تنها افرادی که هرگز سلاح به دست نگرفته‌اند مانند زنان، کودکان، سالمندان و زندانیان و بازداشت‌شدگان غیر نظامی محسوب می‌شوند، بلکه حتی افرادی که قبلاً رزمنده بوده، ولی دیگر در نبرد شرکت ندارند (مانند زخمی‌ها، اسرا یا افرادی که سلاح خود را زمین گذاشته‌اند)، مشمول حمایت‌های مقرر برای غیر

---

۱. عرف یکی از منابع شکلی حقوق بین‌الملل عمومی است. قواعد عرفی نقش مهمی در تعیین محتوای حقوق بشردوستانه و رفع خلأهای موجود در حقوق معاهده‌ای ایفا می‌کنند. مطالعه گسترده کمیته بین‌المللی صلیب سرخ به عنوان «ضامن و نگاهبان حقوق بشردوستانه»، به تدوین «کتابچه حقوق بشردوستانه بین‌المللی عرفی» انجامیده است (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۸۹).

2. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY).

3. ICTY, Prosecutor v. Blaškić, Case No. IT-95-14-T, Trial Judgment, 3 March 2000: 208-209.

نظامیان هستند. همین دادگاه در پرونده کوردیچ و چرکز (۲۰۰۱)[1] که در آن سربازان بوسنیایی و کروات به قتل و بدرفتاری با غیر نظامیانِ بازداشت شده متهم بودند، اعلام کرد: «وضعیت بازداشت، فرد را از هرگونه تعرض خارجی مصون می‌سازد»؛ با این استدلال که سلب حریت به معنای سلب حمایت نیست، بلکه زندانیان به دلیل در بند بودن و ناتوانی از دفاع از خود، باید از حمایت‌های مضاعف برخوردار باشند. کمیسیون حقیقت‌یابی سازمان ملل نیز در گزارش خود درباره مناقشه غزه (۲۰۰۹) اعلام کرد محبوسین و بازداشت‌شدگان صرف‌نظر از ماهیت اتهام یا محکومیت، در زمره افراد «خارج از نبرد» قرار دارند و هرگونه حمله نظامی یا اعمال رفتارهای غیرانسانی در قبال آن‌ها، نقض فاحش حقوق بشردوستانه است (UNHRC, 2009: 56-60).

با تکیه بر اسناد فوق، وضعیت افراد حاضر در زندان اوین در زمان حمله ارتش اسرائیل را در چارچوب دوگانه «رزمنده ـ غیر نظامی» در حقوق بشردوستانه می‌توان بدین شرح بررسی کرد: یکم، خانواده‌های زندانیان، ملاقات‌کنندگان و مراجعه‌کنندگان به ساختمان اداری و نیز کادر اداری (کارمندان و مددکاران) و درمانی (پزشکان و پرستاران) زندان، مصداق بارز غیر نظامی‌اند؛ دوم، زندانیان عادی که هرگز عضو نیروهای مسلح نبوده‌اند نیز غیر نظامیانی به شمار می‌روند؛ سوم، کادر نگهبانی زندان که فاقد تجهیزات نظامی بوده و آموزش دفاعی ندیده‌اند و حتی سربازان وظیفه، از آن جهت که در میدان نبرد حضور نداشته‌اند، غیر نظامی محسوب می‌شوند؛ چهارم، زندانیانی که در گذشته سابقه نظامی‌گری داشته‌اند (بر فرض نگه‌داری در زندان اوین)، از لحظه بازداشت و سلب آزادی، «خارج از نبرد» محسوب شده و مطابق حقوق بشردوستانه تحت حمایت‌های مقرر برای غیر نظامیان بوده‌اند.

نهایت آن‌که، هیچ‌یک از گروه‌های انسانی حاضر در زندان اوین در زمان حمله، با هیچ‌یک از معیارهای تعریف «رزمنده» یا «هدف نظامی مشروع» انطباق نداشته و نه تنها حمله مستقیم و کشتار آن‌ها، بلکه اساساً هرگونه تعرض به

1. ICTY, Prosecutor v. Dario Kordić and Mario Čerkez,, Case No. IT-95-14/2-T, Trial Chamber, Judgment, 26 February 2001: 256.

تمامیت جسمانی یا امنیت روانی و ایجاد رعب و وحشت در میان آن‌ها ممنوع بوده است.

پس از روشن شدن مفهوم «جمعیت غیر نظامی» در بستر حقوق بین‌الملل و شمول این مفهوم بر جان‌باختگان و مجروحان بمباران زندان اوین، در ادامه از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه سخن به میان خواهد آمد که اگرچه چارچوبی برای حمایت از غیر نظامیان در مخاصمات مسلحانه ترسیم می‌کنند، اما در جریان حمله به زندان اوین آشکارا نقض شده‌اند.

۲-۲. نقض اصول بنیادین حقوق بشردوستانه بین‌المللی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، هدف حقوق بشردوستانه، محدود کردن اَبعاد جنگ و کاهش پیامدهای مخاصمات مسلحانه برای افراد غیر نظامی است.[۱] حقوق بشردوستانه، تحقق این هدف را از رهگذر تعدادی اصول دنبال می‌کند؛ لذا در ادامه، ضمن برشمردن این اصول، مصادیق نقض آن‌ها در جریان حمله به زندان اوین بررسی خواهد شد.

۱-۲-۲. اصل تمایز[۲]

یکی از بنیادی‌ترین اصول حقوق بشردوستانه، اصل تفکیک نیروهای نظامی از افراد غیر نظامی است. در مخاصمات مسلحانه هر یک از این دو گروه حقوق و تکالیفی دارند. نظامیان از حق مبارزه، حق دفاع، حق برخورداری از حقوق مجروحان و اسیران برخوردارند و در مقابل، ملزم به رعایت قوانین جنگ‌اند. غیر نظامیان نیز این حق را دارند که هدف حمله واقع نشوند و در مقابل، باید از هرگونه اقدام خصمانه و شرکت در مخاصمات بپرهیزند (ضیائی بیگدلی، ۱۳۹۵: ۱۱۱). پیشینه پذیرش این اصل به قرن هجدهم بازمی‌گردد؛ زمانی که ژان ژاک روسو در کتاب خود با نام «قرارداد اجتماعی» چنین نوشت: «اگر هدف از جنگ، نابود کردن دولت متخاصم باشد، طرف مقابل، تنها این حق را دارد که نیروی مسلح آن را از بین ببرد،

---

۱. در اسلام نیز، حقوق بشردوستانه جایگاه ویژه‌ای دارد. منظور از حقوق بشردوستانه در اسلام، امتیازات و اقتدارات مشروعی است که اسلام در جریان جنگ برای دشمن شناخته است. حقوق بشردوستانه در اسلام، حمایت از انسان‌های غیررزمنده، ساختمان‌ها و اموال غیر نظامی و حتی حیوانات را بر عهده می‌گیرد. برای مطالعه بیشتر در این زمینه، بنگرید به: ضیائی بیگدلی، ۱۴۰۳: ۱۴۱-۱۴۹.

2. Principle of Distinction

اما همین که آنان سلاح خود را بر زمین گذاشته و تسلیم شوند، از آن پس، انسان هستند و کسی حق سلب حیات آن‌ها را ندارد» (روسو، ۱۳۷۱: ٤٥).

اصل تمایز یا تفکیک بر این فرض استوار است که در مخاصمات مسلحانه باید بین افراد و اماکن نظامی و غیر نظامی تمایز قائل شد و حملات فقط باید به اهداف نظامی محدود گردد (Emily and Alison, 2024: 41). پای‌بندی به اصل تمایز، تکلیفی است که حقوق بشردوستانه بر عهده طرفین درگیر در جنگ‌ها قرار داده است. این اصل که در پی حفظ کرامت انسانی و کاهش رنج‌های غیر ضروری برای افراد غیر نظامی است، یکی از مهم‌ترین ابزارهای کاهش خسارات جانبی در جنگ‌ها به شمار می‌رود (Lev, 2025: 11).

اصل تمایز در اسناد بین‌المللی متعدد مورد تأکید قرار گرفته است. برای نمونه، ماده ٤٨ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[1] ذیل عنوان «قاعده بنیادین»[2] مقرر می‌دارد: «به منظور تضمین احترام و حفاظت از غیر نظامیان، طرف‌های درگیر باید همواره بین جمعیت غیر نظامی و جمعیت رزمنده و بین اهداف غیر نظامی و اهداف نظامی تمایز قائل شوند و بر این اساس عملیات خود را فقط علیه اشخاص و اهداف نظامی هدایت کنند»؛ این در حالی است که شواهد موجود حکایت از آن دارد که ارتش اسرائیل نه تنها به این تکلیف عمل نکرده، بلکه با آگاهی کامل از کارکرد غیر نظامی زندان اوین، دستور حمله را صادر کرده است. سخن‌گوی ارتش اسرائیل، ژنرال افی دفرین[3] اعلام کرد هدف‌گیری در این عملیات به گونه‌ای طراحی شده بود که حداقل آسیب ممکن به غیر نظامیان، زندانیان و افراد غیرمرتبط وارد شود.[4] چنین اعترافی نشان می‌دهد ارتش اسرائیل با آگاهی از غیر نظامی بودن زندان اوین، حمله را انجام داده است.

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 48.
2. Basic Rule
3. Effie Defrin
4. Fassihi, Farnaz, Israel's Deadly Assault on Iran Prison Incites Fury, Even Among Dissidents, The New York Times, 6 July 2025, at: https://www.nytimes.com/2025/07/06/world/middleeast/israel-iran-evin-prison.html,accessed: 10/08/2025

در بنـــد ٤ ماده ۵۱ پروتکل مذکور[1] نیز ذیل تیتـــر «حفاظت از غیر نظامیان»، انجام حملاتی که در آن‌ها امکان تمایز بین اهداف نـظامی و غیر نظامی وجود ندارد ممنوع اعلام شده است و شـق ب بند مذکور، حملات هدایت نشده به سوی اهداف نظامـــی خاص را به عنوان مصداقی از حمـــلاتِ بی‌تمایز معرفی می‌کند که با نقض اصل تمایز، به افراد یا اهداف غیر نظامی آسیـب می‌رساند. همچنین ماده ۵۲ پروتکل مذکـــور[2] ذیل عنوان «حفاظت از اهداف غیر نظامی»، با تأکید بر ضرورت تمایز میان اهداف نظامی و غیر نظامی، خاطرنشـان می‌سازد اماکن غیر نظامی نباید هدف حمله یا انتقام قرار گیرند. این ماده در ادامه می‌افزاید: «در صـــورت تردید در مورد این‌که آیـــا مکانی که معمولاً به اهداف غیر نظامی اختصـــاص دارد (مانند عبادتگاه، خانه، محل ســـکونت یا مدرسه) برای انجام عملیات نظامی استفاده می‌شود یا خیر، فرض بر این اســـت که مورد استفاده نظامی قرار نمی‌گیرد»؛ یعنی حتی در فرضِ تردید در کاربـــرد نظامی یا غیر نظامی یک مکان، باید کاربرد آن را حمل بر اهداف غیر نظامی کرد.

ماده ۵۲ پیش‌گفته معیاری جامع برای تشـــخیص تمایز ارائه می‌دهد و مقرر می‌دارد: «منظور از اهداف نظامی مواردی است که از نظر «ماهیت»، «مکان»، «هدف» یـــا «کاربرد»، نقش مؤثری در اقدام نظامی دارند و تخریب، تصرف یا خنثی‌ســـازی کامل یا جزئی آن‌ها، در شـــرایط حاکم بر زمان جنگ، یک مزیت نظامی مســـتقیم به همراه دارد». در واقع، ارزیابی مشروعیت حمله باید براساس «وضعیت واقعی» هدف در «زمان حمله» انجام شود، نه بر مبنای فرضیات، احتمالات یا ادعاهای کلی درباره اســـتفاده احتمالی از آن در آینده؛ بنابراین حتی صرف ادعای اســـتفاده نظامی از یک مکان برای مشروعیت‌بخشی به حمله به آن کافی نیست و نظامی بودن هدف باید با تکیه بر قرائن و امارات کافی احراز گردد (Sassòli, 2004: 351-352).

تطبیق مـــعیارهای چهارگانه پیـــش‌گفته بر زندان اوین، به‌روشـــنی نشان

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 51.
2. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 52.

می‌دهد که این مکان در زمان حمله یک هدف نـــظامی نبوده است: نخسـت، زندان اوین به لحاظ «ماهیت»، یک مجموعه‌ای قضایی اداری وابســته به قوه قضاییه بوده اســت، نه یک مرکز نظامی؛ دوم، از نظر «موقـــعیت»، در یک محـــلهٔ مسکونی در شـــمال شهر تهران واقع شده و با پایگاه یا تأســـیسات نظامی همســـایگی نداشته است؛ سوم، از نظر «هدف»، مأموریت آن نگه‌داری از متهمان و محکـــومان کیفری (عمدتاً جرائم مالی و امنیتی) بوده، نه پشـــتیبانی از عملیات نظامی؛ و چهارم، از نظر «کاربرد» در زمان حمله، ســـاختمان‌های مورد اصابت در مجموعه زندان (ساختمان اداری، ســـالن ملاقات، بهداری، آشپزخانه و کتابخانه) همگی کارکردهای کاملاً غیر نظامی داشته‌اند.

کنوانســـیون‌های لاهه (۱۹۰۷) نیـــز اگرچه صراحتاً واژه تمایز را اســـتعمال نکرده‌اند، اما در بردارنده اصولی هـــستند که بر ضرورت تفـکیک اهداف نظامی و غیر نظامی در جنگ‌ها تأکید دارند. برای نمـونه، به موجب ماده ۲۵ این کنوانسیون، ذیـــل عنـــوان «قوانین و آداب جنگ»،[1] حمله به اماکن غیر نظامی مانـــند شـــهرها، روستاها، منازل مسکونی و ســـاختمان‌های بی‌دفاع یا بمباران آن‌ها ممنوع است.[2] به همین ترتیب، ماده ۸ اساســـنامه دیوان کیفری بین‌المللی (۱۹۹۸)[3] که هدایت عمدی حملات نظامی به ســـوی جمعیـــت یا اماکن غیر نظامی را مصـــداق جنایت جنگی معرفی کرده، تلویحاً ضرورت رعایت اصل تمایز در مخاصمات مســـلحانه را یادآور شـــده اســـت. افزون بر این، اصل تمایز به عنوان یک هنجار یـــا «قاعده عرفی»[4] در مخاصمات مســـلحانه داخلی یا بین‌المللی لازم‌الاجرا اســـت؛ حتی برای کشورهایی که کنوانســـیون‌های لاهه یا ژنو را امضا و تصویب نکرده‌اند.[5] اختصاص دادن قاعده

1. the Laws and Customs of War on Land

2. Hague Convention IV Respecting the Laws and Customs of War on Land, Oct. 18, 1907, 36 Stat. 2277, Treaty Series No. 539.

3. Rome Statute of the International Criminal Court (adopted 17 July 1998, entered into force 1 July 2002) 2187 UNTS 90, article 8.

4. Customary Rule

۵. «حقوق بشردوســـتانه بین‌المللی عرفی»، به مجموعه‌ای از قواعد و اصول حقوقی اطلاق می‌شود که از رویه‌های عملی و پذیرش‌های عمومی دولت‌ها در گذر زمان، به مثابه «قانون» شکل گرفته‌اند؛ نه از توافقات کتبی آن‌ها در قالب معاهدات و کنوانســـیون‌ها. این حقوق شـــامل قواعدی است که مســـتقل از اســـناد مکتوب بین‌المللی وجود دارند و در زمان مخاصمات مسلحانه برای حمایت از

اول از فصل نخست «کتابچه حقوق بشردوستانه بین‌المللی عرفی» به اصل تمایز، حکایت از اهمیت این اصل و ضرورت تفکیک بین اهداف نظامی و غیر نظامی در مخاصمات مسلحانه دارد.

در کنار اسناد مکتوب و حقوق بین‌الملل عرفی، دیوان کیفری بین‌المللی[1] نیز بارها در آرای خود بر رعایت اصل تمایز در مخاصمات مسلحانه تأکید کرده است. برای نمونه، دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده گالیچ (۲۰۰۴)[2] که متهم بود به حمله به غیر نظامیان، تک‌تیراندازی به افراد عادی و شلیک خمپاره به مراکز پرجمعیت مانند بازار، بیمارستان و صف نان، صراحتاً اعلام کرد که وی مرتکب نقض فاحش اصل تمایز شده و حملات او فاقد تمایز بین اهداف نظامی و غیر نظامی بوده است. در رأی مذکور، دیوان با بیان این‌که اصل تمایز از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه می‌باشد، حملات عامدانه به غیر نظامیان را تقبیح نموده است. حمله به بهداری (بیمارستان) زندان اوین و خانواده زندانیان را که در صف ملاقات قرار داشتند، می‌توان همانند حمله به بیمارستان و صف نان در سارایوو، مصادیقی از حملات بی‌تمایز دانست. همچنین، دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده ژان‌پیر بمبا گمبو (۲۰۱۶)[3] که به ارتکاب جنایات جنگی در کنگو متهم بود، اظهار داشت: «اصل تمایز ایجاب می‌کند طرفین درگیریِ مسلحانه همواره میان اهداف نظامی و غیر نظامی تمایز قائل شوند و «حمله مستقیم» تنها علیه اهداف نظامی مجاز است».

با توجه به قوانین و مقررات بین‌المللی پیش‌گفته، در هر مخاصمه مسلحانه

قربانیان و محدود کردن ابزارها و شیوه‌های جنگ به کار می‌روند؛ بدین منظور که خلأهای موجود در حقوق معاهدات را پر کنند. کمیته بین‌المللی صلیب سرخ از دهه‌ها پیش تلاش کرده تا حقوق بشردوستانه عرفی را شناسایی، جمع‌آوری و مستندسازی کند و نهایتا در سال ۲۰۰۵، قریب به یکصد و شصت و یک هنجار یا قاعده را در کتابچه‌ای منتشر کرد. اختصاص دادن قاعده اول از فصل نخست این کتاب به اصل تمایز، حکایت از اهمیت تفکیک بین اهداف نظامی و غیر نظامی در جریان مخاصمات مسلحانه دارد (Henckaerts, 2005: xxxi).

1. International Criminal Court (ICC).

2. ICTY, Prosecutor v. Galić, Case No. IT-98-29-T, Trial Judgment, 5 December 2003: 36.

3. ICC, Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, Case No. 01/05-01/08, Trial Chamber III, 21 March 2016: 148.

تنها اهداف نظامی می‌توانند هدف حملات مستقیم قرار گیرند و حمله به اماکن غیر نظامی مانند مناطق مسکونی، بیمارستان‌ها، مدارس و مراکز نگه‌داری زندانیان مطلقاً ممنوع است. بر همین اساس، حمله اسرائیل به بهداری، سالن ملاقات، کتابخانه، آشپزخانه، ساختمان اداری زندان و حتی بندهای نگه‌داری زندانیان، یعنی فضاهایی که به وضوح کارکرد نظامی نداشته‌اند، نقض آشکار اصل تمایز در حقوق بشردوستانه بوده است.

۲-۲-۲. اصل ضرورت[1]

اصل ضرورت یکی دیگر از اصول بنیادین حاکم بر نحوه و حدود استفاده از زور در مخاصمات مسلحانه است. این اصل که در کنار اصول تمایز و تناسب، چارچوب محدودکننده‌ای برای عملیات نظامی ارائه می‌دهد، بدین معناست که هرگونه استفاده از زور باید صرفاً به منظور تحقق یک هدف نظامی معین برای پیشبرد عملیات جنگی انجام شود (Hayashi, 2010: 43-44). اصل ضرورت در قرن بیستم بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت؛ زیرا در جریان دو جنگ جهانی، فرماندهان آلمانی برای توجیه برخی اقدامات خود علیه محموله‌های تجاری، مردم غیر نظامی و اسرای جنگی، به ضرورت‌های جنگ استناد کردند. پس از جنگ جهانی دوم، متنفقین تصمیم گرفتند فرماندهان آلمانی را تحت تعقیب قرار دهند و در نتیجه، ضرورت‌های جنگی در محاکمات نورنبرگ و توکیو صراحتاً مورد بحث قرار گرفت (نوری و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۱۹). متعاقباً در کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (۱۹۴۹) و پروتکل‌های الحاقی به آنها (۱۹۷۷)، اصل ضرورت به عنوان یکی از اصول مهم مخاصمات مسلحانه به رسمیت شناخته شد.

به موجب اصل ضرورت مندرج در اسناد بین‌المللی، هر اقدام نظامی باید سه ویژگی داشته باشد:

یکم، برای دستیابی به یک مزیت نظامی مشخص و مستقیم باشد: بند ۲ ماده ۵۲ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[2] «هدف نظامی» را محدود

1. Principle of Necessity

2. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 52.

به آن دسته از اهدافی می‌داند که سهمی مؤثر در عملیات نظامی دارند و تخریب، تصرف یا خنثی‌سازی کلی یا جزئی آن‌ها، با توجه به مقتضیات زمانی حاکم بر مخاصمه، مزیت نظامی قطعی و مستقیم به ارمغان می‌آورد. در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی (۱۹۹۸) نیز، اگرچه واژه «ضرورت» مستقیماً استعمال نشده، اما مواد ۸ و ۳۱ [1] به صورت ضمنی و تلویحی به این اصل اشاره دارند.

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، زندان اوین به لحاظ ماهیت، موقعیت، هدف و کاربرد، هیچ‌گونه سهمی در اقدامات نظامی نداشته است. تحقیقات پس از حمله نیز آشکار ساختند که مدرکی مبنی بر وجود هدف نظامی در مجموعه زندان اوین در زمان حمله یافت نشده است؛ بنابراین نخستین رکن اصل ضرورت (یعنی وجود مزیت نظامی مستقیم و مشخص) در حمله به زندان اوین منتفی بوده است. وقتی حمله‌ای از ابتدا فاقد مزیت نظامی باشد، به لحاظ حقوق بشردوستانه، غیرمجاز محسوب می‌شود.

دوم، هیچ جایگزین کم‌خطرتر و مؤثرتری برای آن وجود نداشته باشد: به موجب بند ۱ ماده ۳۵ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷) [2] طرفین درگیر در مخاصمات مسلحانه، در انتخاب ابزارها و روش‌های جنگی آزادی نامحدود ندارند. بند ۲ این ماده بر ممنوعیت استفاده از سلاح‌ها، مهمات و شیوه‌هایی که باعث ایراد خسارات و آسیب‌های بیش از حد یا تحمیل درد و رنج غیرضروری بر نظامیان می‌شود تأکید دارد. در حمله به زندان اوین، حتی اگر به فرض محال بپذیریم که هدفی نظامی در این مجموعه وجود داشته، اثبات رکن دوم ضرورت (یعنی عدم وجود جایگزین کم‌خطرتر) ناممکن می‌نماید؛ زیرا: اولاً، اظهارات مقامات اسرائیلی حاکی از آن است که حمله «طراحی‌شده» و «هدفمند» بوده، نه ناشی از اجبار یا فوریت عملیاتی که راه دیگری برای برون‌رفت از آن وجود نداشته باشد؛ ثانیاً، الگوی پنج انفجار جداگانه در محدوده‌ای به قطر ششصد

1. Rome Statute of the International Criminal Court (adopted 17 July 1998, entered into force 1 July 2002) 2187 UNTS 90, articles 8 and 31.

2. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 35.

متر نشان می‌دهد عملیات به گونه‌ای طراحی شده که حداکثر تخریب و تلفات را در یک مجموعه غیر نظامی ایجاد کند، نه این‌که کم‌آسیب‌ترین گزینه انتخاب شده باشد؛ و ثالثاً، اعلام این‌که این حمله برای «ارسال پیام» به ایران بوده، هدفی که سیاسی و غیر نظامی محسوب می‌شود مُهر تأییدی است بر این‌که اقدام مذکور ضرورت نظامی واقعی نداشته است.

سوم، از وارد کردن آسیب‌های غیرضروری به غیر نظامیان و اموال غیر نظامی اجتناب شود: در حقوق بین‌الملل عرفی، قواعد ۸ و ۷۰ کتابچه حقوق بشردوستانه بین‌المللی عرفی، جوهره اصل ضرورت را بیان می‌کنند. به موجب این قواعد، در مخاصمات مسلحانه، صرفاً اهداف نظامی باید مورد حمله قرار گیرند و توسل به ابزارها یا شیوه‌هایی که آسیب یا رنج غیر ضروری بر غیر نظامیان وارد آورد، ممنوع است. قواعد ۱ و ١٤ نیز به طور غیر مستقیم با اصل ضرورت گره خورده‌اند؛ زیرا بدون وجود ضرورت، حمله نظامی مشروعیت نخواهد داشت (Henckaerts, 2005: 3, 45- 46). با توجه به این‌که مقامات اسرائیلی هیچ‌گاه به صراحت اعلام نکردند که از حمله به زندان اوین به کدام مزیت نظامی دست یافته‌اند، به نظر آسیب‌های مالی و جانی وارد بر زندان اوین و افراد غیر نظامی حاضر در آن، جلوه‌ای بارز از آسیب‌های غیرضروری به اهداف غیر نظامی است.

افزون بر این، دیوان کیفری بین‌المللی نیز در برخی پرونده‌ها، در راستای محکوم کردن متهمان به جنایت جنگی، به نقض اصل ضرورت استناد کرده است. برای نمونه، دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده پاول استروگر (۲۰۰۵)[1] تصریح کرد که بمباران محله‌های تاریخی و غیر برخوردار از اهداف نظامی در شهر دوبرونیک[2] که به نابودی محله و کشتار غیر نظامیان منجر شد، بدون آن‌که مزیت نظامی مستقیم به همراه داشته باشد، برخلاف اصل ضرورت و ممنوعیت ایراد صدمات غیرضروری بوده است. همین دیوان در پرونده میلان مارتیچ (۲۰۰۷)[3] ویرانی غیر ضروری و ناموجه (یعنی تخریب بدون مزیت

1. ICTY, Prosecutor v. Strugar, Case No. IT-01-42-T, Trial Judgment, 31 January 2005: 233-237.
2. Dubrovnik
3. ICTY, Prosecutor v. Martić, Case No. IT-95-11-T, Trial Judgment, 12 June 2007: 89.

نظامی مشـــخص) را مصداقی از نقض اصل ضـــرورت معرفی کرد. همچنین، دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده ژرمن کاتانگا (۲۰۱٤)[1] تأکید کرد که حملات گســـترده به روســـتای بوگورو[2] در کنگو به علت فراتـــر رفتن از مزیت نظامی، جنایت جنگی محسوب می‌شود.

هم‌ســـو با موارد فوق، در حمله به زنـــدان اوین نیز، آسیب‌های وارد شده به غیر نظامیـــان به علت فراتر رفتن از هر مـزیت نظامی قابل انتظار، از هر جهـت «غیر ضروری» می‌نمـاید: حدود هفده سـاختمانِ تـخریب شـده در کنار ده‌ها کشـته و مجروح، همه در مجموعه‌ای که هیچ‌گونه سهمی در عـــملیات نظامی نداشـــته، آشـــکارا غیر ضروری بوده اســـت؛ به ویژه آن‌که در قبال این حمله، مزیت نظامی کـــسب نـــشده است. در واقع، در حمله به زندان اوین، اصل ضرورت رعایـــت نشده اســـت؛ چرا که نه تنها زندان کارکرد نظامی نداشـــته، بلکه حتی در مجاورت یا نـــزدیکی زندان نیز مواضع و اهداف نظامی قرار نداشته تا چنین توجیه شود که هـدف حمله، اهداف نظامی مجاور بوده و آسیب‌های واردشده به زندان و جمعـیت غیر نظامی حاضر در آن، خســـارات احتمالی و جانبی حمله به اهداف نظامی مورد نظر بوده است.

۳-۲-۲. اصل تناسب[3]

اصل ضرورت نظامی و اصـــل تمایز میان اهداف نظامی و غیر نظامی ممکن اســـت در مواردی با یکدیگر تعارض پیدا کنند؛ بدیـــن معنا که فرماندهان نظامی با توجیـــه ضروت انجام اقدام نظامی، اصل تفکیـــک و لزوم اتخاذ اقدامات احتیاطی و اجتنـــاب از حملات کورکورانه و فاقد تمایز را نادیده بگیرند. در نقطه تقابل این دو قاعده، اصل دیگری تحت عنوان تناسب مطرح می‌شود (نوری و زمانی، ۱۳۹۷: ١٤). اصل تناســـب به عنوان یکی از اصول بنیادین حقوق بشردوستانه، به‌ویژه در قوانین حاکم بر «شـــیوه‌های جنگ»[4] کاربرد دارد و هدف از آن، ایجاد تعادل میان حمله به

1. ICC, Prosecutor v. Germain Katanga, Case No. 01/04-01/07, Trial Chamber II, 7 March 2014: 865.
2. Bogoro Village
3. Principle of Proportionality
4. Conduct of Hostilities

اهداف نظامی مشـــروع و حمایت از غیر نظامیان در مخاصمات مســـلحانه است. به موجب این اصل، انجام حملاتی که پیش‌بینی می‌شود تلفات غیر نظامی یا خسارات ناشی از آن به اموال غیر نظامیان، بیشتر از سود نظامی مورد انتظار خواهد بود ممنوع اســـت (Henderson and Reece, 2018: 836-837). دینشتاین یادآور می‌شود که اصل تناســـب به معنای برابری میان خســـارت‌های دو طرف نیســـت، بلکه مستلزم برآورد خســـارات احتمالی وارد بر غیر نظامیان در برابر مزیت نظامی مشـــخص و مستقیم مورد انتظار از حمله است. بنابراین، حتی حمله به یک هدف نظامی مشروع نیز، چنانچه خســـارات قابل پیش‌بینی آن برای غیر نظامیان نامتناســـب باشد ممنوع خواهد بود (Dinstein, 2016: 121).

اصل تناسب در اسناد بین‌المللی، در حقوق بین‌الملل عرفی و در آرای صادره از دیوان کیفری بین‌المللی مورد تأکید قرار گرفته اســـت. برای نمونه، به موجب شق (b) از بند ۵ ماده ۵۱ پروتکل الحاقی اول به کنوانســـیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[1] حمله‌ای که پیش‌بینی می‌شـــود منجر به تلفات جانی، مجروح شـــدن، ایراد خسارت به اموال غیر نظامیان یا ترکیبی از آن‌ها شود که در مقایسه با مزیت نظامی مشخص و مستقیم مورد انتظار بیشتر باشد، ممنوع است. ماده ۵۷ همین پروتکل نیز فرماندهان نظامی را موظف کرده است در برنامه‌ریزی برای عملیات نظامی، ضمن رعایت اصل تناسب، از طراحی یا اجرای هرگونه حمله که آسیب‌های جانبی آن برای جمعیت غیر نظامی، بیش از حد مورد انتظار برای تحقق اهداف نظامی ارزیابی می‌شود خودداری نمایند. اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی رم[2] نیز در بند ۲ ماده ۸، حمله عامدانه را با علم به این‌که چنین حمله‌ای با تلفات جانی غیر نظامیان یا ایراد جراحت به آن‌ها یا خسارت به اموال غیر نظامی همراه خواهد بود، به نحوی که چنین آســـیب‌هایی در مقایسه با مزیت نظامی مشـــخص و مســـتقیم مورد انتظار، بیش از حد ارزیابی گردد، مصداق جنایت جنگی دانسته است.

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 51.
2. Rome Statute of the International Criminal Court (adopted 17 July 1998, entered into force 1 July 2002) 2187 UNTS 90, article 8.

مراجع بین‌المللی نیز در پرونده‌های متعدد ضرورت رعایت اصل تناسب در مخاصمات مسلحانه را یادآور شده‌اند. برای نمونه، یکی از مواردی که دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده گالیچ (۲۰۰۳)[1] بررسی کرد این بود که آیا حملات انجام‌شده، اهداف نظامی داشته‌اند یا خیر و چنانچه اهداف نظامی بوده‌اند، آیا خسارات وارد به غیر نظامیان، در مقایسه با مزیت نظامی، متناسب بوده‌اند یا نامتناسب. دیوان در رأی خود بر این امر تأکید کرد که اصل تناسب به خسارت «واقعی» وارد شده یا به منافع نظامی «تحقق‌یافته» اشاره ندارد، بلکه آن‌چه اهمیت دارد این است که آیا متهم با استفاده منطقی از اطلاعات در دسترس، می‌توانسته پیش‌بینی کند که تلفات غیر نظامیان بیش از مزیت نظامی مورد انتظار خواهد بود یا خیر؛ زیرا ماده ۵۱ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷) در مقام اشاره به اصل تناسب، از عبارت‌های «انتظار می‌رفته» یا «پیش‌بینی می‌شده» استفاده کرده است. همچنین دیوان کیفری بین‌المللی در مرحلهٔ تأیید اتهام پرونده ژرمن کاتانگا (۲۰۱٤)[2] و در مرحله تجدیدنظر پرونده بوسکو نتاگاندا (۲۰۲۱)[3]، ضرورت پای‌بندی به اصل تناسب در درگیری‌های نظامی را مورد تأکید قرار داده است.

کتابچه حقوق بشردوستانه بین‌المللی عرفی نیز با استناد به رویه دولت‌ها، آرای محاکم بین‌المللی، رویه‌های نظامی و قطع‌نامه‌های بین‌المللی، در قاعده ١٤ خود، اصل تناسب را به عنوان قاعده‌ای عرفی و الزام‌آور برای همه طرف‌های درگیر در مخاصمات مسلحانه (اعم از داخلی و بین‌المللی) معرفی کرده است (Henckaerts, 2005: 46).

با توجه به اسناد فوق، برای اصل تناسب، سه ویژگی عمده به شرح زیر برشمرده‌اند (Cohen and Zlotogorski, 2021: 5):

یکم، قابلیت پیش‌بینی: یعنی پیش از حمله، فرمانده باید بر اساس اطلاعاتی

1. ICTY, Prosecutor v. Galić, Case No. IT-98-29-T, Trial Judgment, 5 December 2003: 36.
2. ICC, Prosecutor v. Germain Katanga, Case No. 01/04-01/07, Trial Chamber II, 7 March 2014: 895.
3. ICC, Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Case No. 01/04-02/06, Trial Chamber VI, 8 July 2019: 1162.

که در اختیار اوســـت یا به آن‌ها دسترسی دارد، تأثیرات و پیامدهای جانبی حمله را بر غیر نظامیان ارزیابـــی کند. در حمله به زندان اوین ارتش اسرائـیل نمی‌توانـسته از این ارزیابی غافل بوده باشـــد؛ زیرا: اولاً، زندان اوین در بالای شـــهر تهران و در مجاورت مناطق مسکونی واقع شده و موقعیت مکانی آن برای هر دسـتگاه اطلاعاتی مشـــخص بوده اســـت؛ ثانیاً، حمله در یک روز کاری و در ساعت اداری که زندان پذیرایِ تعداد زیاد ملاقات‌کـــنندگان (از اعضای خانـــواده زندانیان) و مُراجعان (از قبیل شاکی، وکیل، وثـــیقه‌گذار، کادر پزشـــکی و ...) بوده انجام شده و هر فرمانده نظامی با استفاده از «اطلاعات در دسـترس» که در مرحله برنامه‌ریزی ملاک ارزیابی است، می‌توانست و می‌بایست پیـــش‌بینی می‌کرد که حمله در چنین روز و ساعتی، تلفات ســـنگین در میان غیر نظامیان به بار خواهد آورد؛ بنابراین فرماندهان طراح و مجری عملیات، تکلیف مقرر در اسناد بین‌المللی در راستای رعایت اصل تناسب را نقض کرده‌اند.

دوم، مزیت نظامی مشـــخص: یعنی مزیت مورد انتظـــار از حمله، اولاً، باید نظامی باشـــد (نه غیر نظامی)؛ ثانیاً، باید واقعی، مستقیم و قابل اندازه‌گیری باشد (نه مبهم یا کلی). در حمله به زندان اوین، هیچ‌گونه مزیت نظامی مشـــخص، مستقیم و واقعی برای حمله متصور نبوده اســـت؛ زیرا زندان اوین، نه مرکز فرماندهی عملیات نظامی بوده، نه انبار تسلیحاتی، نه پایگاه موشکی و نه هیچ تأسیسات نظامی دیگری. دیده‌بان حقوق بشـــر نیز پس از تحقیقات میدانی تصریح کرد که هیچ مدرکی مبنی بر وجود هدف نظامی در مجموعه زندان اوین در زمان حملات یافت نشـــده است (hrw: 2025: 2)؛ بنابراین یکی از دلایل اساســـی بـــرای توجیه حمله (یعنی مزیت نظامی مشخص) از ابتدا منتفی بوده است. اگر مزیت نظامی وجود نداشته باشد، اصل تناسب رعایت نشده و حمله غیرقانونی خواهد بود.

ســـوم، ممنوعیت مطلقِ وارد کردن خسارت نامتناسب: یعنی حتی اگر هدف نظامی مشروع باشـــد، چنانچه خســـارت‌های جانبی برای غیر نظامیان بیش از حد ارزیابی شـــود، حمله غیر مجاز است. آمار و مستندات حمله به زندان اوین، گویای خسارات نامتناسب است؛ زیرا در اثر پنج انفجار جداگانه، دستِ‌کم هشتاد غیر نظامی کشـــته، ده‌ها نفر مجروح و هفده ساختمان تخریب شـــده است. این آمار را باید در

در ازای «هیچ» محســـوب کرد؛ چرا که مزیت نظامی مشـــخصی برای توجیه حمله وجود نداشته است. حتی در فرض محال و لحاظ نمودن کارکرد نظامی برای زندان اوین (که البته هیچ گواه و مدرکی بر آن ارائه نشـــده)، باز هم کشته و مجروح شدن ده‌هـــا غیر نظامی در مقابل هر مزیت نظامیِ قابل تصور، نامتناســـب و نقض حقوق بشردوستانه بوده است.

در این‌جا رابطه میان ســـه اصل پیش‌گفته به‌روشنی آشکار می‌شود؛ بدین معنا که در صورت وجود یک هدف نظامی مشـــروع و لزوم حمله به آن برای پیشـــبرد عملیات نظامی، حمله باید صرفاً متوجه همان هدف باشـــد، نه افراد، اماکن یا اموال غیـــر نظامی (رعایت اصل تمایز) و حتی در فرضی که حمله به هدف نظامی، ناگزیر با آســـیب‌های جانبی شـــامل تلفات غیر نظامیان، تخریب اماکن یا اموال غیر نظامی همراه باشـــد، این خسارات احتمالی نباید نسبت به مزیت نظامی پیش‌بینی‌شده، بیش از اندازه ارزیابی گردد (رعایت اصل تناســـب) و نیز میزان زورِ به کار رفته نباید از آن‌چه برای تحقق هدف نظامی لازم اســـت فراتـــر رود (رعایت اصل ضرورت). در حمله به زندان اوین هیچ‌یک از این سه شرط قابل احراز نیست؛ زیرا نه هدف نظامی وجود داشته، نه مزیت نظامی برای سنجش تناسب در کار بوده، و نه ضرورتی برای توسل به این انداره از زور متصور بوده است. مهم‌تر از همه آن‌که، اعترافات مقامات اســـرائیلی (که شـــرح آن گذشـــت) مبنی بر عامدانه و هدفمند بودن حمله به زندان اوین، باب بهانه‌تراشی‌ها و توجیهاتی نظیر «خطای هدف‌گیری» یا «خسارات جانبی ناخواسته» را مسدود می‌سازد.

نهایت آن‌که، وقتی برای حمله به اهداف نظامی باید ســـه اصل تمایز، تناسب و ضرورت رعایت شود، حمله به اهدافِ به وضوح غیر نظامی مانند زندان اوین، به طریق اولی و از آن حیث که هر ســـه این اصول را نقض می‌کند، غیر مجاز و ممنوع خواهد بود.

٤-۲-۲. اصل احتیاط

اصل احتیاط[1] واپسین اصل بنیادین حقوق بشردوستانه است که در کنار اصول تمایز، ضرورت و تناسب، ستون‌های مهم قواعد حاکم بر رفتار طرفین در مخاصمات

1. Principle of Precaution

مسلحانه را تشکیل می‌دهند. به موجب اصل احتیاط، انجام هرگونه عملیات نظامی مستلزم انجام کلیه احتیاط‌های لازم برای حذف یا به حداقل رساندن آسیب‌های جانبی برای افراد و اهداف غیر نظامی است. هدف این اصل، بیشینه کردن مصونیت غیر نظامیان از آسیب‌های احتمالی عملیات نظامی و حفاظت از اموال غیر نظامی در برابر تهاجمات دشمن است و از این رو پیوندی مستقیم با اصل تناسب دارد. رعایت اصل احتیاط مستلزم یک فرایند مستمر تصمیم‌گیری است که از مرحله شناسایی هدف آغاز می‌شود و تا اجرای حمله ادامه دارد. در این فرایند، فرمانده باید به طور مستمر اطلاعات موجود را ارزیابی کند، وسیله و زمان مناسب حمله را انتخاب نماید و در صورت تغییر شرایط یا افزایش احتمال خسارات برای غیر نظامیان، تصمیم خود را اصلاح یا حتی حمله را متوقف کند (Rogers, 2004: 47).

اصل احتیاط طرف‌های درگیر جنگ را به چهار ملاحظه مهم به شرح زیر ملزم می‌کند (Henderson, 2009: 157-189):

یکم، پیش‌بینی و ارزیابی اثرات حمله بر غیر نظامیان و حصول اطمینان از این‌که هدف مورد نظر، یک هدف نظامی است، نه غیر نظامی: ماده ۵۷ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)،[1] ذیل عنوان «اقدامات احتیاطی در حمله»[2]، فرماندهان نظامی را موظف کرده تا هنگام برنامه‌ریزی برای عملیات مسلحانه، از طراحی یا اجرای هرگونه حمله‌ای که با آسیب‌های احتمالی برای غیر نظامیان همراه است، خودداری نمایند. همچنین چنانچه بررسی‌ها و ارزیابی‌های پیش از انجام عملیات نشان دهد که هدف، نظامی نیست یا مشمول حمایت‌های ویژه کنوانسیون ژنو قرار دارد یا ممکن است تصادفاً منجر به تلفات جانی یا جراحت غیر نظامیان یا خسارت به اموال غیر نظامی یا ترکیبی از آن‌ها شود، اصل احتیاط اقتضا می‌کند حمله لغو شده یا به حالت تعلیق درآید. در حمله به زندان اوین، انجام چنین سنجشی الزامی و نتیجه آن از پیش روشن بوده است. ارزیابی‌ها درباره حمله به یک مجموعه قضایی اداری بدون کارکرد نظامی واقع در محله‌ای مسکونی، نتیجه‌ای جز لغو

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 75.
2. Precautions in Attack

عملیات نمی‌توانست داشته باشد؛ حال آن‌که عملیات نظامی عامدانه به سوی چنین هدفی هدایت شده است.

دوم، دقت در برنامه‌ریزی نظامی به منظور کاهش خطرات احتمالی برای غیر نظامیان: فرمانده نظامی موظف است در «زمان‌بندی حمله»، «انتخاب نوع سلاح» و «روش اجرای عملیات»، احتیاط‌های لازم را به کار گیرد تا خطرات احتمالی برای غیر نظامیان به حداقل برسد. ماده ۵۷ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[1] این الزام را تصریح کرده است و دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق نیز در پرونده پرلیچ (۲۰۱۳)[2] مقرر داشت که اگرچه نابودی پل قدیمی موستار[3] در بوسنی و هرزگوین توسط شورای دفاع کرواسی[4] ممکن است از نظر ضرورت نظامی قابل توجیه بوده باشد، اما تأثیرات نامطلوب آن بر جمعیت غیر نظامی مسلمان چشم‌گیر و غیر قابل اغماض بوده است. در واقع دیوان بر این باور بود که تأثیر تخریب این پل قدیمی بر جمعیت غیر نظامی بیش از یک مزیت نظامی مشخص و مستقیم بوده و از این رو اصول تناسب و احتیاط را نقض کرده است. همچنین دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده بوسکو نتاگاندا (۲۰۱۹)[5] با استناد به مواد ۵۱ و ۵۷ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷) اظهار داشت که هدف قرار دادن عمدی غیر نظامیان، اصول تمایز و احتیاط را که در کانون توجه حقوق بشردوستانه قرار دارد، نقض می‌کند و از این رو جنایت جنگی محسوب می‌شود.

همانند موارد فوق، حمله به زندان اوین حکایت از نقض اصل احتیاط دارد؛ زیرا حمله در یک روز کاری و در ساعت اداری که حضور افراد غیر نظامی در زندان در اوج خود می‌باشد صورت گرفته است. این امر به معنای انتخاب «بدترین

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 75.
2. ICTY, Prosecutor v. Prlić, Case No. IT-04-74-T, Trial Judgment, 29 May 2013: 234.
3. Mostar
4. The Croatian Defence Council (Croatian: Hrvatsko vijeće obrane, HVO)
5. ICC, Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Case No. 01/04-02/06, Trial Chamber VI, 8 July 2019: 921-926.

زمـــانِ» ممکن از نظر «کمینه کردن» تلفات غیر نظامی اســـت. افزون بر این، یکی از موشـــک‌ها دقیقاً به درب ورودی زندان و ســـالن ملاقات اصابت کرده است؛ یعنی فضایی که به طور اختصاصی برای اســـتفاده خانواده‌های زندانیان تعریف شـــده و کارکرد نظامی قابل تصوری ندارد. «تعداد انفجارها» نیز نشـــان دهنده عملیاتی است که برای حداکثر تخریب طراحی شـــده اســـت؛ نه به حداقل رساندن آسیب به غیر نظامیان.

ســـوم، عدم اســـتفاده از ســـلاح‌های غیر قابل هدایت در مناطق غیر نظامی پرجمعیت: این الزام ریشـــه در بند ۲ ماده ۵۱ پروتکل الحاقی اول به کنوانسیون‌های ژنو (۱۹۷۷)[1] و ماده ۱۵ کتابچه حقوق بشردوستانه عرفی دارد که مقرر می‌دارد: «در انجـــام عملیات نظامی، همواره باید مراقب بود تا از آســـیب به جمعیت غیر نظامی، غیر نظامیان و اهداف غیر نظـامی جلوگیری شود. تمام اقدامات احتیاطِی ممکن باید برای حذف یا به حداقل رساندن تلفات یا آسیب غیر نظامیان و تخریب اهداف غیر نظامی صورت گیرد» (Henckaerts, 2005: 52). تجربه پرونده جنگ گرجســـتان و روســـیه (۲۰۰۸)[2] که در دیوان کیفری بین‌المللی در مرحله تحقیق قرار دارد، نشـــان می‌دهد که اســـتفاده از تسلیحات خوشه‌ای در مناطق پرجمعیت غیر نظامی، به دلیل بـــالا بودن خطر بالقوه و امکان اســـتفاده از جایگزین‌های دقیق‌تر، از مصادیق نقض اصل احتیاط شناخته می‌شود. در حمله به زندان اوین اگرچه از تسلیحات خوشه‌ای و غیر قابل هدایت استفاده نشد و این بخش از اصل احتیاط مورد نقض قرار نگرفت، اما این امکان وجود داشـــته که از سلاح‌هایِ با دقت بالاتر و اثرات محدودتر استفاده شود.

چهارم، اطلاع‌رســـانی و هشـــداردهی مؤثر قبلی به ساکنان غیر نظامی مناطق در معـــرض خطر: به موجب این ملاحظه در اصل احتیاط، پیش از هر حمله، صدور هشـــدار قبلی مؤثر به غیر نظامیانی که ممکن است متأثر شـــوند الزامی است؛ مگر

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 75.

2. A Dying Practice : Use of Cluster Munitions by Russia and Georgia in August 2008, 14 April 2009, at: https://www.hrw.org/report/2009/04/14/dying-practice/use-cluster-munitions-russia-and-georgia-august-2008, accessed: 10/08/2025

این‌که شـــرایط جنگ، خلاف آن را اقتضا کند. ماده ۲۰ کتابچه حقوق بشردوســـتانه عرفـــی، این الـــزام را تصریح کـــرده (Henckaerts, 2005: 52) و ماده ۵۷ پروتکل الحاقی اول به کنوانســـیون‌های ژنـــو (۱۹۷۷)[1] نیز در بند ۲، صدور اخطار مؤثر را از جمله الزامات فرماندهان نظامی دانسته است. اهمیت این الزام در پرونده‌هایی چون پرلیچ (۲۰۱۳)[2] نیز مورد تأکید قرار گرفته اســـت؛ جایی که دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق عدم اطلاع‌رســـانی کافی و مؤثر به جمعیت غیر نظامی را از جمله عوامل احراز نقض اصل احتیاط معرفی کرده است.

در حمله به زندان اوین، هیچ‌گونه هشدار پیشینی (نه عمومی و نه اختصاصی) برای غیر نظامیان حاضر در مجموعه صادر نشـــد؛ این در حالی اســـت که در زمان وقوع حمله، ســـالن ملاقات مملو از خانواده‌های زندانیان و بهداری مشـــغول ارائه خدمات پزشـــکی بوده و کادر اداری و پرســـنل انتظامی غیر رزمنده نیز در محل کار خود حضور داشـــته‌اند. عدم صدور هشـــدار به این جمعیت آشکارا غیر نظامی که خروج آن‌ها پیش از حمله می‌توانست از تلفات سنگین جلوگیری کند، نقض فاحش اصل احتیاط بوده است. اگرچه مقامات اسرائیلی برای توجیه این اقدام به اقتضائات امنیتی توسل جستند، اما چنین استدلالی در چارچوب حقوق بشردوستانه پذیرفتنی نیست؛ چرا که امنیت عملیات نمی‌تواند توجیه‌کننده حمله به هدفی باشد که در زمان حمله کارکرد نظامی ندارد.

بـــا توجه به مطالب پیش‌گفته، حمله به زندان اوین، با نقض اصل احتیاط نیز همراه بوده اســـت؛ چـــرا که اولاً، باید «ارزیابی دقیـــق» از نظامی یا غیر نظامی بودن هـــدف حمله صورت می‌گرفت که در فرض انجام ایـــن ارزیابی، قطعاً کارکرد غیر نظامی زندان آشـــکار می‌شد و حمله باید لغو می‌گشـــت؛ ثانیاً، در انتخاب «زمان و مکان» حمله، ملاحظات و احتیاط‌های لازم صورت نگرفته اســـت؛ زیرا از یک سو، روز و ســـاعت حمله، اوج حضور ملاقات‌کنندگان و مراجعه‌کنندگان به زندان بوده که همگی افراد غیر نظامی بوده‌اند و از سوی دیگر، یکی از موشک‌ها دقیقاً به «درب

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (adopted 8 June 1977, entered into force 7 December 1978), 1125 UNTS 3, Article 57.
2. ICTY, Prosecutor v. Prlić, Case No. IT-04-74-T, Trial Judgment, 29 May 2013: 234.

ورودی» زندان و «سالن ملاقات» اصابت کرده است؛ ثالثاً، با توجه به مشهود بودن حضور افراد غیر نظامی در زندان، به منظور کاهش آسیب‌های احتمالی به جمعیت غیر نظامی، باید «اطلاع‌رسانی قبلی و هشدارهای مؤثر» صادر می‌شد که عامدانه از انجام این اقدامات احتیاطی که حقوق بشردوستانه آن‌ها را الزامی دانسته، استنکاف شده است.

۳. نوع‌شناسی جنایت ارتکابی در جریان حمله به زندان اوین در پرتو اساسنامهٔ رم

در حقوق کیفری بین‌المللی مفهوم «جنایت بین‌المللی» گستره‌ای وسیع‌تر از «نقض حقوق بشردوستانه» دارد. تشخیص نوع جنایت نقش مهمی در تعیین صلاحیت مرجع رسیدگی‌کننده، ارکان احراز مسؤولیت کیفری و نوع مجازات قابل اجرا ایفا می‌کند (Werle and JesBberger, 2020: 27)؛ از این رو پس از ارزیابی حمله به زندان اوین در سنجه معیارهای حقوق بشردوستانه بین‌المللی، مفید است نوع جنایت ارتکابی مورد نظر در چارچوب اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز تعیین شود. اساسنامه مذکور در مواد ۵ تا ۸ مکرر، چهار دسته از شدیدترین جنایات بین‌المللی را بدین شرح برمی‌شمارد: نسل‌کشی، جنایت علیه بشریت، جنایت جنگی و تجاوز. حمله به زندان اوین، با توجه به «ماهیت» رخداد، با دو دسته از این جنایات (یعنی نسل‌کشی و تجاوز) منطبق نیست، اما انطباق آن با دو دسته دیگر از جنایات بین‌المللی (یعنی جنایت جنگی و جنایت علیه بشریت) قابل تأمل است که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۱-۳. حمله به زندان اوین به مثابه جنایت جنگی

تعریف جنایت جنگی سابقه طولانی ندارد و برای نخستین‌بار در عهدنامه لاهه (۱۹۰۷) به طور مبهم درباره قوانین و عرف‌های جنگ به کار برده شد (احدی و حاتمی، ۱۴۰۲: ۳۱۸). متعاقباً ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی حملات عمدی به افراد غیر نظامی، تخریب زیرساخت‌های حیاتی و استفاده نامتناسب از قدرت نظامی که زندگی غیر نظامیان را به مخاطره می‌اندازد، جنایت جنگی دانست؛ بنابراین جنایت جنگی به عملی اطلاق می‌شود که با نقض فاحش حقوق بشردوستانه در جریان یک مخاصمه مسلحانه ارتکاب می‌یابد (Schwarz, 2014: 2). از میان

فهرست جامع رفتارهایی که مطابق ماده ۸ مذکور جنایت جنگی محسوب می‌شوند، سه رفتار را می‌توان با حمله به زندان اوین منطبق دانست: نخست، بند (i) از شق ب قسمت ۲ ماده ۸ اساسنامه رم، «هدایت عمدی حملات علیه جمعیت غیر نظامی یا علیه افراد غیر نظامی که مستقیماً در مخاصمات شرکت ندارند» را صریحاً جنایت جنگی معرفی کرده است. در باب عنصر «عمد»، سند تکمیلی اساسنامه رم با عنوان «ارکان جنایات» (Elements of Crimes) مقرر می‌دارد مرتکب باید آگاه بوده باشد که هدف حمله، جمعیت غیر نظامی است (ICC, 2011: 20). این آگاهی در حمله به زندان اوین با توجه به کارکرد غیر نظامی مجموعه و نیز اعتراف مقامات اسرائیلی به هدفمندی حمله به‌روشنی قابل احراز است؛ دوم، بند (iv) از شق مذکور، «هدایت عمدی حمله با علم به این‌که چنین حمله‌ای موجب تلفات جانی در میان غیر نظامیان یا خسارت به اموال غیر نظامی خواهد شد، به نحوی که آشکارا بیش از مزیت نظامی مشخص و مستقیم مورد انتظار باشد» را نیز جنایت جنگی دانسته است. از این منظر نیز، حمله به زندان اوین یک جنایت جنگی است؛ زیرا هشتاد کشته و ده‌ها مجروح غیر نظامی، در مقایسه با هر مزیت نظامی قابل تصور برای حمله به یک زندان (که براساس مباحث پیشین، هدفی غیر نظامی به شمار می‌رود)، آشکارا بیش از حد انتظار بوده است؛ سوم، در بند (ix) از شق پیش‌گفته، «هدایت عمدی حملات علیه ساختمان‌های اختصاص‌یافته به اهداف مذهبی، آموزشی، هنری، علمی یا خیریه و همچنین بیمارستان‌ها و مکان‌هایی که در آن‌ها بیماران و مجروحان نگه‌داری می‌شوند»، جنایت جنگی محسوب شده است. یکی از اهداف بمباران‌شده در حمله به زندان اوین، بهداری (درمانگاه) زندان بوده که در زمان اصابت، در حال ارائه خدمات پزشکی به بیماران بوده است. در اثر حمله خسارات گسترده‌ای به تجهیزات پزشکی، آزمایشگاه، داروخانه و اتاق‌های بستری این محوطه درمانی وارد شد؛ لذا با توجه به بند پیش‌گفته نیز می‌توان حمله به زندان اوین را جنایت جنگی دانست.

با این اوصاف، در چارچوب ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی حمله به زندان اوین مصداق بارز جنایت جنگی است و این نتیجه‌گیری با توصیف‌های سازمان عفو بین‌الملل و دیده‌بان حقوق بشر نیز که حمله به زندان اوین را «جنایت جنگی» نامیده‌اند هم‌خوانی دارد (amnesty: 2025: 5; hrw, 2025: 1).

۲-۳. احتمال انطباق حمله به زندان اوین با جنایات علیه بشریت

جنایات علیه بشریت اگرچه در از دیرباز وجود داشته‌اند، اما در عصر حاضر به معاهدات بین‌المللی راه یافته‌اند. برای نخستین بار در کنوانسیون لاهه (۱۸۹۹) در مورد قوانین و عرف جنگی از عبارت «قوانین بشری» استفاده شد و متعاقباً در منشور دادگاه نورنبرگ، اصطلاحی نزدیک به «جنایت علیه بشریت» مورد توجه قرار گرفت. بعدتر در پروتکل الحاقی به کنوانسیون ژنو (۱۹۷۷) تأکید شد که حق طرف‌های متخاصم در انتخاب شیوه‌ها و ابزارهای جنگ نامحدود نیست (نجف‌نژادان و رجبی تاج‌امیر و سماواتی پیروز، ۱٤۰۲: ۱۸۹).

جنایات علیه بشریت دسته‌ای از جنایات بین‌المللی است که در چارچوب یک حمله گسترده یا سازمان‌یافته علیه جمعیت غیر نظامی ارتکاب می‌یابد (Schabas, 2016: 107). به موجب ماده ۷ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی ارتکاب رفتارهایی چون قتل و «سایر اَعمال غیرانسانی» در قالب چنین حمله‌ای، جنایت علیه بشریت است. تفاوت اساسی جنایت علیه بشریت با جنایت جنگی در «عنصر زمینه» است؛ برای تحقق جنایت علیه بشریت، افزون بر ارتکاب رفتار مجرمانه، لازم است این رفتار در قالب یک حمله «گسترده» یا «سازمان‌یافته» علیه غیر نظامیان انجام شده باشد و مرتکب از این زمینه آگاهی داشته باشد (Wald, 2007: 623). «گسترده» به مقیاس وسیع رفتار اشاره دارد و «سازمان‌یافته» ناظر به الگوی منظم و هماهنگ آن است (Ambos, 2014: 55-58).

با توجه به غیر نظامی بودن جمعیت حاضر در زندان اوین (زندانیان، کارکنان زندان، پزشکان، ملاقات‌کنندگان و...)، اگر ثابت شود که حمله به زندان، بخشی از یک الگوی گسترده یا سازمان‌یافته از حملات علیه اهداف غیر نظامی در ایران بوده و مرتکبان نیز می‌دانسته‌اند که زندان محل نگه‌داری افراد غیر نظامی یا اشخاص تحت حمایت است، رفتار ارتکابی می‌تواند مصداق یکی از اعمال مندرج در ماده ۷ اساسنامه رم مانند قتل عمدی، نابودی یا سایر اعمال غیرانسانی محسوب شده و در نتیجه جنایت علیه بشریت قلمداد شود؛ بنابراین احتمال انطباق عنوان جنایت علیه بشریت بر حمله به زندان اوین، اگرچه کاملاً منتفی نمی‌باشد، اما نیازمند تحقیقات

گســـترده‌تر و بررســـی کلیه اهداف غیر نظامی مورد حمله در ایران در جریان جنگ دوازده روزه اســـت؛ به نحوی که نشـــان دهد حمله به زندان اوین، بخشـــی از یک عملیات نظامی گســـترده یا ســـازمان‌یافته بوده اســـت که در این مجال نمی‌گنجد و پژوهشی مستقل می‌طلبد.

برآمد

۱- در این پژوهش، پس از مروری بر گستره خسارات مادی و آسیب‌های انسانی ناشی از بمباران زندان اوین توسط ارتش اسرائیل، حمله مذکور در سنجه منابع حقوق بین‌الملل مانند کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو و پروتکل‌های الحاقی به آن‌ها، اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی، عرف بین‌المللی و رویه قضایی دیوان‌های کیفری بین‌المللی و کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق مورد ارزیابی قرار گرفت. در نتیجه این ارزیابی‌ها آشکار گشت که به‌رغم تأکید بسیارِ منابع حقوقی بر لزوم پای‌بندی طرفین درگیر در مخاصمات مسلحانه به حقوق بشردوستانه بین‌المللی، در جریان حمله به زندان اوین، بنیادی‌ترین اصول حقوق بشردوستانه از قبیل اصل تمایز (تفکیک)، اصل تناسب، اصل ضرورت و اصل احتیاط توسط ارتش اسرائیل نقض شده است؛ حال آن‌که، بنا بر اسناد، عرف و رویه قضایی مذکور، نقض این اصول و هدف قرار دادن عامدانه اهداف غیر نظامی، جنایت جنگی محسوب می‌شود.

۲- نقض حقوق بشردوستانه از سوی ارتش اسرائیل در حمله به زندان اوین، در داخل کشور توسط مقامات دولتی و توده مردم و در خارج کشور توسط برخی رسانه‌ها و سازمان‌های بین‌المللی (مانند دفتر حقوق بشر سازمان ملل متحد، عفو بین‌الملل، دیده‌بان حقوق بشر و...) به شدت محکوم گشت و «جنایت جنگی آشکار» نامیده شد، اما آن‌چنان که شایسته دادخواهی و احقاق حق قربانیان این جنایت بود، مورد توجه قرار نگرفت. چشم‌پوشی و سکوت بسیاری از کشورها در برابر نقض حقوق بشردوستانه و تعرض به جمعیت غیر نظامی و بی‌دفاع از سوی ارتش اسرائیل، این حقیقت تلخ را یادآور می‌سازد که اسناد و عرف بین‌المللی به تنهایی تضمین‌کننده حقوق بنیادین کشورها و ملت‌ها، از جمله مصونیت غیر نظامیان از تعرض در مخاصمات مسلحانه، نیست؛ چراکه به سادگی توسط برخی کشورها نادیده انگاشته شده و اصول مندرج در آن‌ها نقض می‌گردد. از این رو، تحقق صلح و عدالت برای جمعیت غیر نظامی در جهان، نیازمند نظارت جامعه بین‌المللی و اراده سیاسی و اتحاد کشورها برای محکوم کردن و مسؤولیت‌پذیر ساختن دولت متجاوز در مخاصمات مسلحانه است؛ چراکه دولت‌های صرفاً تماشاگر امروز می‌توانند قربانیان فردا باشند.

فهرست منابع

الف. فارسی

* احدی، رضا و حاتمی، مهدی (بهار ۱۴۰۲)، «**امکان سنجی ارتکاب جنایات جنگی و جنایات علیه بشریت توسط نیروهای حافظ صلح در چهارچوب اساسنامه رم**»، پژوهش‌های حقوقی، دوره ۲۲، شماره ۵۳، صفحات ۳۰۵-۳۳۰.

* باقری، محمود و علیپور، محمدرضا و محبی، محسن (تابستان ۱۴۰۴)، «**نقد دسته بندی کلاسیک حقوق بین‌الملل و بازتعریف نظم گرایانه نظام‌های حقوقی در عصر جهانی شدن**»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۸۹، شماره ۱۳۰، صفحات ۴۱۹-۴۶۰.

* حبیب‌زاده، توکل (بهار ۱۳۸۶)، «**حقوق بین‌الملل بشردوستانه و مبارزه با تروریسم**»، پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، دوره ۸، شماره ۱ (پیاپی ۲۵)، صفحات ۶۱-۹۸.

* رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (بهار ۱۳۸۵)، «**اهمیت کنونی حقوق عرفی در حقوق بین‌المللی بشردوستانه**»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۰، شماره ۵۴، صفحات ۱۸۹-۲۰۲.

* روسو، ژان‌ژاک (۱۳۷۱)، **قرارداد اجتماعی**، برگردان: غلامحسین زیرک‌زاده، تهران: شرکت سهامی چهر.

* زمانی، سید قاسم و پیری، حیدر (پاییز ۱۳۹۱)، «**کارکرد منافع ملی حیاتی در حوزه‌های انسانی حقوق بین‌الملل: حقوق بشردوستانه**»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۶، شماره ۷۹، صفحات ۳۹-۷۱.

* زمانی، سید قاسم و فیض، محمدجواد (پاییز ۱۴۰۳)، «**ضرورت یا امکان الهی بودن کرامت ذاتی انسان**»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۸۸، شماره ۱۲۷، صفحات ۳۴۳-۳۶۲.

* ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۴۰۳)، **اسلام و حقوق بین‌الملل**، چاپ چهاردهم، تهران: گنج دانش.

* ضیائی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۹۵)، **حقوق جنگ**، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

* نجف‌نژادان، حسین و رجبی تاج امیر، ابراهیم و سماواتی پیروز، امیر (زمستان ۱٤۰۲)، «**سیاست جنایی بین‌المللی در جنایات علیه بشریت با تأکید بر رویه قضایی معاصر**»، پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، دوره ۵، شماره ٤، صفحات ۱۸٦-۲۰۱.

* نوری، ولی‌اله و پیری، حیدر (بهار ۱۳۹۷)، «**اعمال اصل تناسب در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی**»، پژوهش حقوق عمومی، دوره ۱۹، شماره ۵۸، صفحات ۹-۲۷.

* نوری، ولی‌اله و زمانی، سید قاسم و راعی، مسعود (پاییز ۱۳۹۸)، «**ضرورت نظامی به عنوان یک استثنا در حقوق درگیری‌های مسلحانه**»، مطالعات حقوق عمومی، دوره ٤۹، شماره ۳، صفحات ۷۱۷-۷۳٤.

ب. انگلیسی

* Ambos, Kai (2014), **Treatise on International Criminal Law**, Volume II: The Crimes and Sentencing, Oxford University Press.

* Bouchet-saulnier, Francoise (2013), **The Practical Guide to Humanitarian Law**, Rowman & Littlefield Publishers.

* Crawford, Emily, and Alison Pert (2004), **International Humanitarian Law**, Cambridge University Press.

* Cohen, Amichai; Zlotogorski, David (2021), **Proportionality in International Humanitarian Law: Consequences**, Precautions, and Procedures, Oxford University Press.

* Dinstein, Yoram (2004), **The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed conflict**, Cambridge University Pres.

* Hayashi, Nobuo (2010), **"Requirements of Military Necessity in International Humanitarian Law and International Criminal Law"**, Boston University International Law Journal 28, No. 39.

* Henckaerts, Jean-Marie (2005), **Customary International Humanitarian Law**, Vol. 1, Rules, Cambridge University Press.

* Henderson, Ian (2009), **The Contemporary Law of Targeting:**

Military Objectives, Proportionality and Precautions in Attack under Additional Protocol I. Brill.

❋ Henderson, Ian and Reece, Kate (2018), **"Proportionality under International Humanitarian Law: The Reasonable Military Commander Standard and Reverberating Effects"**, Vanderbilt Journal of Transnational Law 51, No. 51.

❋ Horton, Scott (2006), **"Kriegsraison or Military Necessity? The Bush Administration's Wilhelmine Attitude Towards the Conduct of War"**, Fordham International Law Journal, Vol. 30, Issue 3.

❋ Khan, Gawhar Ahmad (2024), **"Protection of Civilians in War: The Role of International Humanitarian Law"**, JUSTICES: Journal of Law, No. 3. https://doi.org/10.58355/justices.v3i3.131

❋ Lev, Adam (2025), **Principle of Distinction in International Humanitarian Law**, Faculty of Law, Charles University.

❋ Melzer, Nils (2016), **International humanitarian law: A comprehensive introduction**, International Committee of the Red Cross.

❋ Rogers, Anthony Peter Vernon (2004), **Law on the battlefield**, Manchester University Press.

❋ Sandoz, Yves; Swinarski, Christophe; Zimmermann, Bruno (1987), **Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949**, Martinus Nijhoff Publishers.

❋ Sassòli, Marco (2004), **International Humanitarian Law: Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare**, Edward Elgar Publishing.

❋ Schwarz, Alexander (2014). **"War Crimes"**, Max Planck Encyclopedia of Public International Law.

❋ Schabas, William (2016), **The International Criminal Court: A**

Commentary on the Rome Statute, Oxford University Press, 2nd edition.

* Wald, Patricia (2007), **"Genocide and Crimes against Humanity."** Washington University Global Studies Law Review 6.3.

* Werle, Gerhard; Jessberger, Florian (2020), **Principles of International Criminal Law**, Oxford University Press.

پ. خبرگزاری‌ها و سایت‌های اینترنتی

* مرزوقی، زینب، «**اسرائیل به چند مرکز غیر نظامی ایران حمله کرد؟ دوازده جنایت جنگی در دوازده‌روز**»، روزنامه فرهیختگان، شماره: ٤٤٦، ۷ تیر ١٤٠٤، صفحه ۸، قابل دسترسی در:
https://farhikhtegandaily.com/page/268957

* جهانگیر، اصغر (سخن‌گوی قوه قضاییه): «**حمله به اوین در ساعت ملاقات**»، خبرگزاری همشهری آنلاین، کد مطلب: ۲۵۷۲۲۰، ٤ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:
https://newspaper.hamshahrionline.ir/id/257820

* جهانگیر، اصغر (سخن‌گوی قوه قضاییه): «**حمله اسرائیل به زندان اوین تاکنون ۷۱ شهید داشته است**»، خبرگزاری ایسنا، کد خبر: ١٤٠٤٠٨٠٤٦١٠، ۸ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:
isna.ir/xdTG5T

* شبانکارئیان، بهاره، «**همه قربانیان حمله به زندان اوین**»، روزنامه اعتماد، شماره: ٦٠٧٩، کد خبر: ٢٣٤٨٤٦، ۷ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:
https://www.etemadnewspaper.ir/fa/main/print/234846

* «**اسامی شهدای سرباز و کادر اداری زندان اوین منتشر شد**»، خبرگزاری ایسنا، کد خبر: ١٤٠٤٠٤١٨١١١٣٣، ۱۸ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:
https://www.isna.ir/news/1404041811133

* «**شهادت پنج زندانی جرائم مالی در جریان حمله اسرائیل به اوین**»، خبرگزاری مشرق، کد خبر: ۱۷۳۲۱۶۷، ۲۱ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:
https://www.mashreghnews.ir/news/1732167

* «**در زندان اوین چه کسانی شهید شدند؟ دختر ۸ ماهه‌ای که بی‌مادر شد و**

عکس شهیدی که لبخند می‌زند»، روزنامه دنیای اقتصاد، شماره خبر: ٤١٩١٩٣٣، ٧ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:

https://donya-e-eqtesad.com

❋ غائب، فریده، «**قربانیان بی نام و نشان حمله به اوین؛ رهگذرانی که می‌گذشتند و آن‌هایی که وثیقه آورده بودند»**، خبرگزاری عصر ایران، کد خبر: ١٠٧٣١٦٨، ١٠ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:

https://www.asriran.com/fa/news/1073168

❋ «**بازخوانـــی روایت‌های حمله به زندان اوین / وقتی باند و گاز امدادگران تمام شد»**، خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، کد خبر: ٨٥٨٨٨٠٩٥: ٢٧ تیر ١٤٠٤، قابل دسترسی در:

https://www.irna.ir/news/85888095

❋ Emanuel Fabian, Katz says Israel won't target Tehran's civilians, but they will suffer by being displaced, 16 June 2025, at: https://www.timesofisrael.com/liveblog_entry/katz-says-israel-wont-target-tehrans-civilians-but-they-will-pay-by-being-displaced, accessed: 05/08/2025.

❋ Itamar Eichner, 'If Khamenei stops the fire, we'll accept that': Israel signals readiness to end war with Iran, 22 June 2025, at: https: //www. ynetnews. com /article /rkgin2bege, accessed: 05/08/2025.

❋ Iran: Deliberate Israeli attack on Tehran's Evin prison must be investigated as a war crime, 22 July 2025, at: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/07/iran-deliberate-israeli-attack-on-tehrans-evin-prison-must-be-investigated-as-a-war-crime, accessed: 07/08/2025.

❋ Iran: Israeli Attack on Evin Prison an Apparent War Crime, 14 August 2025, at: https://www.hrw.org/news/2025/08/14/iran-israeli -attack -on -evin -prison -an-apparent-war-crime, accessed: 10/08/2025.

❋ Guterres urges Iran and Israel to 'fully respect' ceasefire, 24 June 2025, at: https://news.un.org/en/story/2025/06/1164851, accessed: 10/08/2025.

❋ A Dying Practice : Use of Cluster Munitions by Russia and Geor-

gia in August 2008, 14 April 2009, at: https://www.hrw.org/report/2009/04/14/dying-practice/use-cluster-munitions-russia-and-georgia-august-2008, accessed: 10/08/2025.

❋ Iran: Deliberate Israeli attack on Tehran's Evin prison must be investigated as a war crime, 22 July 2025, at: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/07/iran-deliberate-israeli-attack-on-tehrans-evin-prison-must-be-investigated-as-a-war-crime, accessed: 07/08/2025.

❋ Zarfam, Soheila, Inside Evin Prison after the 'symbolic' Israeli attack that killed 110 people, 1August 2025, at: https://www.tehrantimes.com/news/516292/Inside-Evin-Prison-after-the-symbolic-Israeli-attack-that-killed?, accessed: 10/08/2025.

❋ Fassihi, Farnaz, Israel's Deadly Assault on Iran Prison Incites Fury, Even Among Dissidents, The New York Times, 6 July 2025, at: https://www.nytimes.com/2025/07/06/world/middleeast/israel-iran-evin-prison.html, accessed: 10/08/2025.

A Legal Analysis of the Attack on Evin Prison during the Twelve-Day War from the Perspective of International Humanitarian Law

Zahra Nemati[1]

Abstract

During Israel's aggressive military operations against the territorial integrity of the Islamic Republic of Iran, Evin Prison, located in northern Tehran, was among the clearly civilian sites that came under attack. During the attack, at least eighty civilians were reportedly killed, while a number of other civilians were wounded or injured. This study seeks to answer the question of which principles of international humanitarian law were violated in the attack on Evin Prison and which international crimes the incident may constitute. An examination of the extensive dimensions of the attack on Evin Prison, in terms of the scale of destruction and the number of casualties, with reference to authoritative international sources, including the Geneva Conventions and their Additional Protocols, as well as customary international law, demonstrates that the aforementioned attack was accompanied by violations of the

1. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Shahed University

z.nemati@shahed.ac.ir

fundamental principles of international humanitarian law, including the principles of military necessity, distinction, proportionality, and precaution. Within the framework of Article 8 of the 1998 Rome Statute of the International Criminal Court, the attack may be characterized as a "war crime." These findings lead to the conclusion that the effective implementation of international humanitarian law for the protection of civilians requires international oversight, as well as the political will and collective commitment of states to condemn violations and hold the aggressor state accountable in the course of armed conflicts.

Keywords: Evin Prison, Geneva Conventions, International Humanitarian Law, Killing of Civilians, Rome Statute, Twelve-Day War

Introduction

The present study provides a legal analysis of Israel's military attack on Evin Prison during the twelve-day war from the perspective of international humanitarian law. During this war, while Israeli authorities claimed that the attacks were directed solely at military targets, in practice, however, civilian sites and populations were also repeatedly targeted. Evin Prison, located in northern Tehran, was subjected to an airstrike around noon on 23 June 2025, during office hours and at the peak time when visitors and prisoners' families were present for visitation, resulting in the death of at least 80 people and the injury of a number of civilians. Numerous international bodies, including Amnesty International, Human Rights Watch, and the United Nations Human Rights Office, described the attack as an "apparent war crime." Accordingly, the study seeks to answer two main questions: first, which fundamental principles of international humanitarian law were violated by Israel's attack on Evin Prison? Second, considering its material and human dimensions, which international crime, within the framework of the Rome Statute of the International Criminal Court (1998), does this incident constitute?

Discussion and Findings

This study employs a descriptive-analytical method based on library sources, particularly international instruments (the four Geneva Conventions of 1949, the Additional Protocols thereto of 1977, the Rome Statute of 1998, and the International Committee of the Red Cross's Customary International Humanitarian Law handbook), alongside an analysis of the judgments of international criminal tribunals (the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Criminal Court) and field reports and media coverage. The collected data are organized into three sections: the first section describes the material and human dimensions of Israel's attack on Evin Prison; the second section examines the legal status of the attack in

light of the fundamental principles of international humanitarian law; and the third section is devoted to the typology of the crime committed within the framework of the Rome Statute.

The findings of the article in the first section indicate that the attack on Evin Prison involved at least five separate explosions within an area measuring 600 meters in diameter, which completely or partially destroyed the entrance gates, administrative building, visitation hall, central kitchen, medical facility (hospital), library, and certain prisoner detention wards. During these explosions, at least 17 prison buildings were damaged, and the destruction extended even to residential towers and vehicles parked around the prison. According to official statistics, at least 80 people were killed, and a large number of civilians were injured or wounded. Eyewitness accounts, as reflected in domestic and international media, clearly illustrate the human dimensions of this tragedy.

The findings of the second section of the article demonstrate that, given the civilian nature of Evin Prison, the attack against it violated the fundamental principles of international humanitarian law. Under international standards, Evin Prison is considered a civilian object, as it is not a facility with a military function, but rather a judicial-administrative complex affiliated with the Judiciary. In this regard, prisoners also fall within the civilian category under the binary distinction between "combatants and civilians." With reference to Article 4 of the Fourth Geneva Convention, Article 50 of Additional Protocol I, and the judgments of the International Criminal Court for the former Yugoslavia, it becomes clear that all groups present in the prison at the time of the attack-from ordinary and security prisoners to administrative and medical personnel, visiting family members, and even non-combatant conscript soldiers- fell within the concept of "civilians" or "persons hors de combat" and were entitled to the full protection of international humanitarian law.

The attack on Evin Prison involved violations of four principles of international humanitarian law, namely the principles of distinction, military necessity, proportionality, and precaution. First, the fourfold analysis of the nature, location, purpose, and use of the object (pursuant to Article 52 of Additional Protocol I) demonstrates that Evin Prison did not possess a military function under any of these criteria and, therefore, the attack against it violated the principle of distinction. Second, with reference to the three elements of the existence of a definite military advantage, the absence of a less dangerous alternative, and the avoidance of unnecessary harm, together with the pattern of five separate explosions, which indicates planning for maximum destruction rather than minimization of harm, it becomes clear that the aforementioned attack also disregarded the principle of military necessity. Third, relying on the jurisprudence of the International Criminal Court and the threefold criteria of foreseeability, definite military advantage, and the prohibition of disproportionate damage, the killing and wounding of dozens of civilians, in the absence of any ascertainable military advantage, was manifestly disproportionate. Fourth, an examination of the requirements applicable to armed conflicts, such as the prior assessment of the target, precision in the timing and method of attack, the non-use of indiscriminate weapons, and the issuance of effective advance warnings, demonstrates that the attack was carried out at the worst possible time (namely, during the peak hours of the presence of civilians, including administrative staff, visitors, and persons coming for visitation) and without any prior warning to civilians, and consequently, the principle of precaution was violated.

In the third section, the findings indicate that the attack on Evin Prison may be deemed to fall within three paragraphs of Article 8 of the Rome Statute (war crime): intentionally directing an attack against the civilian population (paragraph i), launching an attack in the knowledge that such attack will cause incidental loss of life excessive

in relation to the concrete and direct military advantage anticipated (paragraph iv), and intentionally directing an attack against a hospital and medical facilities (subparagraph ix). Accordingly, the attack on Evin Prison was properly condemned by international bodies as a clear instance of a "war crime." Furthermore, the possibility that the attack may fall within the category of "crimes against humanity" (Article 7 of the Rome Statute) cannot be overlooked; although establishing this characterization requires proof of the existence of a widespread or systematic pattern of Israeli military attacks against civilian objects in Iran, the examination of which requires a separate study.

Conclusion

Israel's attack on Evin Prison, through the simultaneous violation of four fundamental principles of international humanitarian law (distinction, necessity, proportionality, and precaution), constitutes a "war crime" within the framework of Article 8 of the Rome Statute; a conclusion consistent with the characterization given by organizations such as Amnesty International and Human Rights Watch. Nevertheless, despite the widespread condemnation of this attack in the international media, no effective action has been taken toward seeking redress and securing the rights of the victims, and the silence or acquiescence of many countries demonstrates that international instruments and customary law alone do not guarantee the enforcement of international humanitarian law. For this reason, the realization of peace and justice for civilians during armed conflicts requires effective oversight by the international community, genuine political will, and the unity of states in condemning and holding aggressor states accountable; otherwise, states that merely stand as spectators today may become the victims of tomorrow.